

II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar

Mustafa Gündüz*

Giriş

OSMANLI Devleti'nin modernleşme ve zihniyet meseleleri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Kemal H. Karpat, kendi ifadesiyle 'meslekî hayatı boyunca zihninde yoğurduğu' *opus magnumu İslâm'ın Siyasallaşması*'nda, II. Abdülhamid için, "dünyanın hiçbir hükümdarı ya da lideri onun kadar zor ve riskli kararlar vermek zorunda kalmamıştır ve üstelik hiçbir lider, onun kadar kendi halkı tarafından yüceltilmemiş ya da nefret edilmemiştir"¹ der. II. Abdülhamid'in gerek dönemi gerekse sonrası için yaptıkları dikkate alındığında bu hükmün doğruluğu teyit edilebilir. Özellikle 1980'lerden sonra son dönem Osmanlı, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemleri üzerine yapılan inceleme ve araştırmalar bugüne kadar bilinenlerin dışında yeni gerçekler ortaya koymuştur. Kemal H. Karpat, Engin Deniz Akarlı, Selim Deringil, Şükrü M. Hanioğlu, François Geogon, Stanford Shaw, Benjamin C. Fortna, Selçuk Akşin Somel, Mehmet Ö. Alkan ve daha pek çok araştırmacının çalışmaları bunların başında gelmektedir. Çoğunluğu yabancı dillerde yayımlanan araştırmalar, aralıklarla da olsa Türkçeye kazandırılmaktadır.

II. Abdülhamid, siyasi ve kültürel tarihin en çok tartışılan simalarından biri olma özelliğini hâlâ sürdürmektedir. Tartışmaların devam etmesinin sebebi, gerek II. Abdülhamid'in şahsiyeti gerekse dönemi hakkında güvenilir, detaylı ve geniş araştırmaların azlığıdır. Çünkü onun dönemi hem İmparatorluğun en buhranlı dönemine rast gelmiş hem de oldukça uzun sürmüştür. Aslında II. Abdülhamid, dönemi ve şahsiyeti üzerine büyük bir külliyattan söz edilebilir. Ancak bunlardan pek çoğu 'övgü' ve 'sövgü' sınırları arasında kalmaktadır. Bu-

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Devlet, Kimlik, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yay., çev. Şiar Yalçın, 2005, s. 281.

nunla birlikte döneme basit önyargılarla ve partizanca bakan çalışmalar hayli aşılmış, çeşitli konuları ele alan, oldukça geniş sayılabilecek bir literatür de oluşmaya başlamıştır.² II. Abdülhamid dönemini bazı araştırmacılar despotik bir yorumla açıklama gayreti güderken, bazıları da farklı bir modernleşme düşüncesi olarak ele almaktadır. Bununla birlikte bu dönemin “despotik olmayıp, modernite ile geleneksellik öğelerini kendi içinde birleştiren, kendi içinde çelişkili ve bu çelişkiye sonunda yenik düşen bir dönem olduğu” vurgusu yapılarak “bizim şu an bu karmaşık yumağı tam olarak çözebilmenin daha eşliğinde bile olmamız”³ yorumu, II. Abdülhamid dönemine ilişkin tarihçiliği ve devrin sosyal olgularını anlamak için hayli gayretin gerekli olduğuna işaret etmektedir. Gerçekten de dönem hakkında, diğer dünya devlet ve toplumlarının, Avrupa sanayiinin, kapitalizmin, modern devlet ve ideolojilerin, yeni felsefî akımların, milliyetçilik ve ırk teorilerinin, insan ve devlet düşüncelerinin hangi noktalara geldiğini anlamadan hüküm vermek en azından eksik olacaktır.

II. Abdülhamid devri siyaseti, eğitimi, kültürü, basını ve ideolojisi üzerine varılan hükümlerin çok farklı kanatlarda seyretmesi, her şeyden önce dönemin kozmopolit özelliğinden, hızlı değişiminden ve olağanüstü sayılabilecek derecede yeniliklerinden kaynaklanmaktadır. Batılılaşma ve modernleşme yolunda, ümmet ve tebaa esasına dayalı geleneksel devlet biçiminden, cemaat esasına dayalı toplumdaki ulus-millet ve vatandaş esasına dayalı, meşruiyetini ilâhî güçten değil milletinden alan ve bu milletin tarihi, istikbali, beklentileri, dili ve hissiyatı üzerine bina edilmiş bir ideolojisi olan modern devlete geçişin temelleri, büyük ölçüde içinde büyük çelişkiler de barındırarak, II. Abdülhamid devrinde atılmıştır. Abdülhamid paradoksal bir biçimde, bir anlamda Tanzimat’ın seküler ve laik reformlarının devamını ve başarısını sağlamıştır. Sultan, İmparatorluğun içinde bulunduğu karmaşık durumun bilincinde olarak esnek ve pragmatist bir modernliği seçmiştir. Devletin bekasını korumak ve dağılmasını mutlak olarak önlemek, mutlak bir otorite sahibi olmak ve devleti geleneksel gücüne kavuşturmak için elinden gelen bütün imkânları seferber etmiştir. Bunun için devletin imkanları ölçüsünde bir devletçilik ve merkezîyetçilik inşa etmeye gayret etmiştir. Sultan bütün bunları yaparken iki önemli unsuru sonuna kadar kullanmıştır: din (İslâm) ve eğitim.

Bazılarınca modern Türk devletinin ilk temellerini attığı kabul edilen II. Mahmud eğitimin devlet ve vatandaş inşa etmedeki gücünü kısmen görmüş ama zamanın şartları gereği bunu kullanamayarak bürokrasiye ağırlık vermiş-

2 Nadir Özbek, “Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 1, 2004, s. 71-90.

3 Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, c. 1, İstanbul: İletişim Yay., 2002, s. 51.

tir. Tanzimat'la modern ve laik eğitime ağırlık verilmiştir. II. Abdülhamid de dedesinin bu siyasetinin sıkı takipçiliğini yapmıştır. Öyle ki, onun döneminde açılan modern okullar ve bu okullarda memleketin dört bir yanından gelerek yetişenler sayesinde 1908 ihtilali gerçekleşmiş, ardından devlet yıkılmış ve sonra da modern Türkiye Cumhuriyeti doğmuştur. Bu dönemde gerçekleştirilen eğitim reformu ve eğitimin yaygınlaştırılması, basın modernizasyonu ve halka açılımı olmasaydı, II. Meşrutiyet'in özellikle basın ve eğitim alanında gösterdiği başarının akîm kalabileceğine yönelik yorumlar vardır. II. Abdülhamid dönemi eğitim ve siyasetinin başarı ve başarısızlık noktasındaki paradoksu da tam buradadır. Bu dönemde takip edilen siyaset ve gerçekleştirilen eğitim siyaseti hem devletin sonunu getirmiş hem de modern bir devlet ve halkın doğmasına zemin hazırlamıştır. Sistem kendi içinde muhaliflerini doğurmuştur.

Bu güne kadar II. Abdülhamid devri eğitim, modernleşme, zihniyet ve ideoloji, Batı sosyal bilimlerinin ve ideolojilerinin Osmanlı'ya girişi, toplumsal ve kültürel alanda Batılılaşma konuları yerli araştırmacılar* tarafından yabancılara nispetle daha az araştırılmıştır. Özellikle 'II. Abdülhamid devri eğitimi' üzerine ilk doktorayı yapan Bayram Kodaman'dan sonra konuya bu düzeyde eğilen olmamıştır. Üstelik Yahya Akyüz ve B. Fortna, Kodaman'ın hem vardığı hükümleri taraflı bulmuşlar hem de bazı yanlışlarını tespit etmişlerdir. Kodaman'ın 1988'de basılan eserinde ana hatlarıyla incelediği II. Abdülhamid dönemi eğitimi çok farklı yönleriyle ele alınmaya muhtaçtır. İşte bu açığı, büyük ölçüde yabancı ya da yurtdışında akademik çalışmasını sürdüren Türk araştırmacılar doldurmaya çalışmaktadır. 1964'te "Milli eğitim hayatımızın dünü hakkındaki bilgisizliğimizin hudutları her gün biraz daha genişleyecek ve bu gün henüz elimizde imkânlar varken yapamadığımız işlerin yarın yabancılar tarafından gerçekleştirildiğini veya yanlış açılardan yorumlandığını görmenin en az mahcubiyeti altında bunalmak icap edecektir"⁴ diyen Faik Reşit Unat'ın öngörülerini gerçekleştirmiş gibidir.

II. Abdülhamid dönemi siyaset, eğitim, kültür vb. konuları üzerine geniş bir literatür mevcuttur ancak bunların pek çoğunda eğitime gereken önemin verildiğini söylemek güçtür. Bu sebeple burada sadece II. Abdülhamid dönemi ve

* Bilim evrenseldir ve elbette bilimin 'yerlisi', 'mahallisi', 'yabancı' olmaz. Ancak bir şekilde bilimin üretildiği, yapıldığı ve ait olduğu bir sosyokültürel mekân da vardır. Her ne kadar bilimsel bir çalışmada 'yerli', 'yabancı' gibi bir ayrım sahil değilse de, bu araştırmanın problematiğini belli zaman aralıklarında Türkiye'de ve Türkçe yapılan araştırmalar ile yurtdışında ve yabancı dillerde yapılan araştırmalar arasındaki farklılık ya da benzerlik oluşturduğu için böylesi bir tasnife ihtiyaç duyulmuştur. Buradan hareketle de araştırmanın sonuç kısmında bir tabloya yer verilmiştir.

4 Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: MEB Yay., 1964, s. VIII.

eğitimine ayrı bir yer ayıran ve eğitimi özellikle vurgulayan araştırmalar üzerinde durulacaktır. Yazıda, Türkiye'nin son iki yüz yıllık gelişim, dönüşüm ve modernleşme meselesini bir bütünlük içinde ele alan kapsamlı eserlerin II. Abdülhamid dönemi eğitimine nasıl baktıklarına kronolojik olarak değinilecektir. Bihare son dönemlerde konu üzerine Türkiye'de yapılan araştırmalarla, yabancı dillerde yayımlanmış ve Türkçeye tercüme edilmiş araştırmaların alana getirdiği paradigmatik değişimler ve yenilikler karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

II. Abdülhamid dönemi eğitim ve modernleşme hareketlerini inceleyen ve henüz Türkçeye tercüme edilmemiş geniş bir literatürden de söz edilebilir. Bunlar içinde Joseph Szyliowicz'in konuyla ilgili önemli eseri ve makaleleri,⁵ Andreas M. Kazamias⁶ ve Selçuk Akşin Somel'in⁷ eserleri önemlidir. Bu araştırma Türkçe ve Türkçeye tercüme edilmiş eserlerle sınırlı olduğundan sözkonusu eserler incelemeye dahil edilmemiştir.

a) II. Abdülhamid ve dönemine yönelik erken dönem araştırmalar ve 'kalıp yargılar'

Türk eğitim tarihini ve modernleşme sürecini farklı açılardan ele alan araştırmalar içinde II. Abdülhamid dönemine yönelik incelemeler erken Cumhuriyet döneminde başlamıştır. Konuya ilk değinenlerden biri Nafi Atuf (Kansu)'tur.⁸ Atuf eserinde kronolojik bir tarih yazımı yerine, kurumları ön plana alan bir yöntem izlenmiştir. Bu yöntemi 1945'te Berker, 1964'te Unat da takip etmiştir. Abdülhamid'i sadece üç yerde zikreden yazar, daha çok dönemin önde gelen ıslahatçı paşalarına (Midhat Paşa, Saffet Paşa, Said Paşa vd.) yer ayırmıştır. Özellikle *Said Paşa'nın Hatıraları* kaynak olarak kullanılmıştır. Atuf, ilk baskısı 1930'da yapılan eserinde II. Abdülhamid dönemi eğitimini Tanzimat hareketinden rüçû (gerileme) olarak görerek, "cehalet ve dine istinat eden bir istibdat"⁹ şeklinde değerlendirmiştir. Ona göre II. Abdülhamid devrinde, "tedrisat ve terbiye gittikçe düşmüş, maarif Tanzimat başlangıcındaki hızını kaybetmiştir". Devrin okullarının mümeyyiz vasfının "hafiyelik, korku, tembellik

5 Joseph S. Szyliowicz, "The Political Dynamics of Rural Turkey", *Middle East Journal*, vol. 16, No. 4 (Autumn, 1962), pp. 430-442; *Education and Modernization in the Middle East*, Ithaca: Cornell University Press, 1973.

6 Andreas M. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, The University of Chicago Press, 1966.

7 Selçuk Akşin Somel, *Modernization of Public Education in Ottoman Empire 1839-1908, Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill, Leiden, Boston, Köln: 2001.

8 Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, (İstanbul): Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930.

9 Nafi Atuf, *a.g.e.*, s. 153.

ve cehalet”in¹⁰ yanında ezber, dinî eğitimin artışı ve sıkı disiplin olduğunu ifade eden yazar, “Montesquieu’nun *Kanunların Ruhunu* eserindeki istibdat devirleri için öngördüğü eğitim durumunun II. Abdülhamid idaresi için tam uyduğunu” iddia etmiştir. Okullardaki talim ve terbiye usulleri için Ahmed Rasim’in *Falaka* eserinden uzun alıntılar yapmıştır. 1893’te mektep teşkilatında yapılan yeniliklerin 1869’da ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nden farkları üzerinde durulmuş ve bu yeniliklerin özünde olumlu değişimler getirmediği savunulmuştur. Ayrıca, dönemin önde gelen eğitimcilerinden Selim Sabit, Ayşe Sıdika ve Aristokli Efendi’nin eserlerinden ve eğitime getirdikleri yeniliklerden bahsedilmiştir. Bu isim ve eserlerin önemszenmesine karşılık, II. Abdülhamid döneminin müspet hanesine yazılmadığı görülmektedir.

Nafi Atuf’tan sonra döneme ilişkin bir değerlendirme Hasan Âli Yücel tarafından yapılmıştır. O da, II. Abdülhamid dönemini hemen her bakımdan “karanlık bir devir” olarak görür. Önemli eseri *Türkiye’de Ortaöğretim*’de dönemin eğitimine çok kısa bir yer ayırır. II. Abdülhamid dönemi eğitimini tam bir skolasizm olarak değerlendirir. İdadilerde Rumca, Ermenice ve Bulgarca derslerine yapay bir dostluk adına yer verilmesine karşın ne vatanî ne millî hislere yer verildiğini iddia eder. Sait Paşa’nın hatıratına yaptığı bir atıftan sonra da konuyu şöyle özetler: “Abdülhamit, şuurla, kasdî olarak Türk gençliğini uyandıracak, nurlandıracak ilim ve fikir işlerinde tamamıyla geri, karanlık bir usul takip etmiştir. Orada burada bilhassa cülus donanmalarında küşat resmi yapılan mektep binaları inşa edilmişse de bütün bunlar şekilden ibaret kalmıştır.”¹¹

Yücel’in girişim ve önderliği ile 1940’ta Tanzimat’ın 100. yıldönümü vesilesiyle vücuda getirilmiş bir eser olan (2 c.) *Tanzimat* derlemesindeki makaleler, alanında ilk olmaları yönüyle sonradan yazılacaklara da kaynaklık etmiştir. Bu derlemede Sadrettin Celâl Antel tarafından kaleme alınan *Tanzimat Maarifi* başlıklı yazı, Osmanlı eğitimi konusunda yazılmış pek çok yazının ve önyargının kaynağı durumundadır. Medreseler, Osmanlı eğitim ve bilim zihniyeti, müderrisler gibi pek çok konuda kalıp yarguların oluşmasında bu makalenin etkili olduğu düşünülmektedir.

Antel bu makalede, Osmanlı eğitim sistemini ve dolayısıyla II. Abdülhamid eğitimini menfi tarzda eleştirmiştir. Yazının hemen her satırında Tanzimat siyasilerine ve eğitimcilerine ağır eleştiriler yapılmıştır. “Tanzimat’ın Avrupa zihniyet ve metodunu, ilim ve tekniğini memlekete sokmadığı, yani Türkiye

10 Nafi Atuf, *a.g.e.*, s. 154.

11 Hasan Âli Yücel, *Türkiye’de Ortaöğretim*, Ankara: Kültür Bak. Yay., 1994, s. 15 (İlk Bs., 1938); Yücel, ilk ve ortaöğretim anılarında geleneksel Sıbyan mektebini aşırı derecede olumsuzlarken, bu okullara denk olarak açılan mekteb-i ibtidaîlerden övgüyle söz eder. Bkz. Hasan Âli Yücel, *Geçtiğim Günlerden*, İstanbul: İletişim Yay., 1990, s. 93-4.

için hakiki bir Rönesans olmadığı da muhakkaktır”¹² ifadesi, makaleyi özetleyen bir cümle hükmündedir. Özellikle medreselere karşı son derece sert bir üslup kullanılmış ve bu kuruma memlekete gelecek bütün yeniliklerin baş düşmanı gözüyle bakılmıştır. Ona göre medreseler, “softalar, yobazlar, yenilik düşmanı mutaassıplar, mollalar” ile dolu yuvalardır ve ilimle irfanla en ufak bir alakası yoktur. Antel, “Tanzimat döneminin bir devamı sayılabilecek olan II. Abdülhamid dönemi eğitim bakımından, tam bir *ricat* (gerileme) halidir” dedikten sonra şöyle devam eder:

Tanzimat’ı II. Meşrutiyet’e kadar devam ettirmek mümkün olsa da (1839-1877) senelerini asıl Tanzimat olarak alabiliriz. Çünkü idare ve maarif sahalarındaki ıslahat en çok bu devrede yapılmış ve Osmanlı Parlamentosunun 1877’de kapanmasıyla başlayan devir, bir *ricat* devresi olmuştur. Ve bu devrede, Avrupa ilmini ve müesseselerini -taklit suretiyle dahi olsa- memlekete sokmak isteyen Tanzimatçıların faaliyetlerine nihayet verilmiş, maarif ıslahatı ilk devredeki hızını tamamen kaybetmiştir.¹³

Yaklaşık olarak aynı tarihlerde Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişin serüvenini *Türk İnkılâbı Tarihi* adlı 3 cilt, 9 kısımlık eseriyle detaylı biçimde yazarlardan biri de Yusuf Hikmet Bayur’dur. Bu kapsamlı eserde de ilginç biçimde II. Abdülhamid dönemi eğitimi birkaç satırla geçirilmiştir. Bayur, Abdülhamid’in devrine “âsar-ı maarif, hasr-ı Hazret-i Zill’ü-llahi” dedirtmeyi, “Saye-i maarifvaye-i Hazret-i Tacidari(sic.)”¹⁴ gibi deyimleri kullanmayı sevdiğini belirttikten sonra, bu dönemde epey okul açıldığını ve var olanların da büyütüldüğünü ifade etmiştir. Ancak Abdülhamid döneminde açılan bu okulların “ruh ve öğretim bakımından gençliği köreltmeye ve öğretim işini ezbercilikle Padişaha duacılığa hasretmeye çalıştığını” ifade ettikten sonra şöyle bir yorumda bulunur: “Ancak her okuyan genç devletin nasıl bir uçuruma doğru gittiğini tabiatıyla görüyordu, yabancı dillerdeki kitap ve gazetelerden dünyayı ve onun içindeki Osmanlı devletinin perişan halini öğreniyordu.”¹⁵ Bayur’a göre II. Meşrutiyet’e giden yol ve Jön Türklerin yetişmesi için gerekli olan isyancı dalganın gelişiminde böylesi bir geçmiş tecrübe bulunmaktadır.

1940’lı yılların başında II. Abdülhamid dönemi eğitim faaliyetleri ve kurumları konusunda yazılan en geniş kaynaklardan biri şüphesiz Osman Nuri Ergin’in *Türk Maarif Tarihi* eserinin 3. cildir. Ergin, Abdülhamid dönemi eğiti-

12 Sadrettin Celâl Antel, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, İstanbul: MEB Yay., 1999, s. 445. (İlk bs., 1940).

13 Antel, a.g.m., s. 457.

14 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara: TTK Yay., 1991, c. I, Kısım II, s. 256. (İlk bs., 1940).

15 Bayur, a.g.e., c. I, Kısım II, s. 256.

mini genel Türk eğitim tarihi içinde ‘yayılma ve ilerleme seneleri’ olarak kabul eder ve bu döneme 430 sayfa yer ayırır. Buna karşılık II. Meşrutiyet yıllarında eğitimin durumunu da ‘bocalama ve duraklama seneleri’ olarak görür. İlk birkaç sayfada devrin tahlilini yapan Osman Nuri, II. Abdülhamid döneminin menfi taraflarını anlatmıştır. Burada sansür ve matbuat yasaklarına aşırı vurgu yapılır.¹⁶ Özellikle *Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyetinin* başında bulunanların cehaleti yüzünden ortaya çıkan olumsuzluklar örnekleriyle birlikte açıklanmıştır. Ancak burada verilen bilgiler, belgelere dayalı ve metotlu tarih araştırmalarının desteğiyle tavzihe muhtaçtır. Zira II. Abdülhamid sansürünün ne kadar ileri boyutlara vardığını anlatmak için verilen bir örnekte Katip Çelebi’nin *Mizânü’l-Hakk*’ının da yasaklananlar arasında yer aldığı belirtilmiş¹⁷ ve bu hükmün, Osman Nuri’den hareketle bilumum Türk tarihçileri için bir misal ve me’haz halini almıştır. Oysa bu hükmün alenacele ve tahkik edilmeden verilmiş bir yanlışlık olduğu ortaya çıkmıştır¹⁸ ki, bu gerçeklik, Osman Nuri’nin verdiği diğer bilgilerin daha dikkatli kullanılması gerekliliğini gösterir.

Osman Nuri, eserinde dönemin yeni açılan okullarını, öğretmen ve öğrenci sayılarını, temel sorunlarını detaylı biçimde anlatır. Yazar, eseri boyunca ince eleyip, sık dokuyan bir müverrih olmaktan ziyade, konuyla ilgili bulunduğu her türlü bilgiyi zaman zaman ilgi kurmak güç olsa bile, okuyucuya ulaştırma gayreti içinde olmuş ve bir külliyat bırakmıştır. Her şeye rağmen o, Sultan Hamid devri eğitimini, “Padişahın vehim ve cehline, jurnalciliğin tahribatına rağmen maarife hizmette üç yüz sene evvelinden başlayan edvarı sabıkaya tekaddüm etmiştir” diyerek tebci eder. Ona göre, “Bugün devri hamidiyi intikad edecek kadar tenevvür etmiş olanların da hepsi kazanmış oldukların feyzin ilk inkişafını o devre borçludurlar. Hakikatperver olanlar bunu itiraf etmekten çekinmezler.”¹⁹ Osman Nuri, II. Abdülhamid dönemi eğitim ve kültür hayatının olumsuz taraflarını eleştirdikten sonra dönem hakkında verdiği hükmün yanlış anlaşılabilirliğini belirterek şu açıklamayı yapar:

Maarifin bu 31 senelik devresine *yayılma ve ilerleme* adını verişimle yukarıda altı maddede saymış olduğum engeller ve gerilikler arasında bir tezat görülmektedir. Evet, maarif sahasında bu kadar geri kalmış ve geri bırakılmış olan bir

16 II. Abdülhamid döneminde basın, sansüre rağmen parlak bir gelişme ve ilerleme göstermiştir. Konu hakkında bkz. Fahriye Gündoğdu, “II. Abdülhamid Dönemi Türk Basın Teknolojisi ve Modern Basımcılığımıza Giriş”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (Özel Sayı)*, 1983, s. 1.

17 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, c. 3-4, s. 853. (İlk bs., 1939-1943).

18 Ali Birinci, “Katip Çelebi’nin Mizânü’l-Hakk’ı Yasaklanmış mıydı?”, *Tarih Yolunda, Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*, içinde, İstanbul: Dergâh Yay., 2001, s. 235.

19 Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 874.

devreye bu ad yakışmaz denilecektir. Fakat bu mütalaa doğru değildir. Çünkü bu 32 sene içinde o zamana kadar İstanbul surlarının içine hapsedilmiş olan mektepçilik bu surları yıkarak vilayetlere taşmış ve binnetice ilerlemiştir. Eğer Abdülhamid II yukarıda gösterdiğim güçlükleri (sansür, jurnalcılık, yabancı okullar, duyun-ı umumiye icabı okulların açılması vb.) göstermemiş olsaydı Maarif tarihinin *altun devrini* imparatorluk bu zamanda yaşamış olacaktı. Maalesef öyle olmadı.²⁰

Osman Nuri Bey'in sözkonusu kapsamlı maarif tarihinin geniş ve derinlikli bir tahkik ve tahlilinin yapıldığı söylenemez. Ancak yazdıkları bilumum tarih ve kültür araştırmacıları için mehz olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Bu noktada İsmail Kara'nın 'bir zihniyetin temsilcisi' olarak gördüğü Osman Nuri Bey hakkında gözden kaçırılmaması gerektiğini belirttiği bir yönü de, onun "Cumhuriyet devrinde verdiği eserlerde, özellikle *Türk Maarif Tarihi*'nde Osmanlı Devleti'ni, müesseselerini, kültür ve medeniyetini, zihniyetini nasıl değerlendirdiğidir. *Bu değerlendirmelerinin Cumhuriyet devriyle kıyaslanarak yapılmış olması ve mukayesede Osmanlı'nın genellikle menfi tarafı, Cumhuriyet'in ise müspet tarafı* ifade ediyor olması hesaba katıldığında ortaya ilk bakışta şaşırtıcı manzaralar çıkacaktır."²¹ Dolayısıyla Osman Nuri'nin eserini 1940'lı yılların başında bastırıldığı düşünüldüğünde, II. Abdülhamid ve Osmanlı hakkında verilen hükümlerin kısmen de olsa dönemin psikolojisini ve beklentilerini yansıttığı varsayılabilir. Bu durum da Osman Nuri'nin eserine daha dikkatli eğilmeyi ve kullanmayı icbar etmektedir.

Cumhuriyet dönemi Eğitim bakanları arasında ayrı bir yeri olan Hasan Âli Yücel, geniş bir eğitim tarihi yazdırma projesine girişmiştir. Bu girişimin ilk meyvelerinden biri Aziz Berker'in 1945'te tamamladığı eserdir.²² Yücel tarafından sipariş edilen ve aynı zamanda takdim yazılan eserde, ilköğretimin Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e gelişimi arşiv kaynaklarının çevrim yazısı verilerek ve yorumlanarak incelenmiştir. Nafi Atuf gibi Berker de II. Abdülhamid dönemi ni 1873-1890 ve 1891-1908 arası olarak iki ayrı dönemde ele almıştır. İlköğretim alanında yapılan yenilikleri sağlamak adına çıkan belge ve iradeler sıralanmış, bunlara yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur. Dönemin önde gelen eğitimcileri, eserleri ve eğitim dergileri Nafi Atuf'a atf yapılarak tekrarlanmıştır.²³ Berker, 1893'te yapılan ilköğretim yeniliklerini Halim Sabit'in *Rehnumâ-yı Muallimîn* eserini merkeze alarak inceler. Buna göre, sözkonusu senelerde eğitimde ikilik bütün derinliğiyle devam etmektedir. Ve üstelik okulların çok bü-

20 Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 874.

21 İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yay., 2003, s. 465. (Vurgular bize ait).

22 Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim I, 1839-1908*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

yük bir kesiminde usul-i cedide (yeni metot) yerine usul-i atika (geleneksel yöntem) caridir. 1893'te yapılan reform da ona göre, "yeni bir atılışın, ilerleyişin eseri değil, her şeyden önce II. Abdülhamid devri istibdat rejiminin kara bir tezahürü"dür.²⁴ Çevrim yazısı verilen belgeler ile, yapılan yorumlar arasında çelişkiler gözlenmesine rağmen Berker, II. Abdülhamid dönemi eğitimi sert ifadelerle ve kesin bir şekilde olumsuzlar. Eserini de şu cümlelerle bitirir:

Devrin ilkokullarında kâfi bir yurt bilgisi ve hayatî bilgiler verilmesi, yurdun ve dünyanın tanıtılması bahis konusu değildi. Bu bir acizden ziyade, istibdat rejiminin yasağı idi. O zamanki ilkokulların millî hiçbir karakteri yoktu, tersine olarak İslâmî bir Osmanlılığı telkin ediyordu. Vicdan ve şuura dayanan sağlam bir karakter ve serbest düşünce yerine kuluk ve mutlak itaat hedefi idi. Hülâsa; adı gibi iptidaî bir müessese idi.²⁵

Cumhuriyet öncesi sosyal hayat, kültürel durum ve II. Abdülhamid dönemi hakkında kalıp yargıların oluşmasında etkili olduğu düşünülenlerden biri de Halide Edib'dir. *Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri* Edib'in 1956'da telif ettiği ve aydın çevrelerce sıklıkla vurgu yapılan bir eserdir. Halide Edib burada II. Abdülhamid'e muhaliftir ve onun dönemini zararlı bir zaman aralığı olarak görür. Ona göre II. Abdülhamid'in 33 senelik saltanat dönemi hakikî bir duraklamadır. "II. Mahmud ile başlayan batılılaşma ve modernleşme yolunun önünü II. Abdülhamid kesmiştir. Onun dönemi tam olarak bir duraklama hatta gerileme dönemidir."²⁶ Edib'e göre 1876-1908 arası her bakımdan Türk modernleşmesinin önünü tıkayan büyük zararlara yol açan bir dönemdir. Bu sebeple kitabının büyük kısmını bu döneme ayırırken konunun başlığını "duraklama" koymuştur. "Abdülhamid Panislamizm sözünü mütemediyen ileri sürdü durdu... Din, Abdülhamid'in kudretini desteklediği müddetçe makbuldü... Abdülhamid devri medreseleri, kara taassuba ve cehalete dayanırdı..."²⁷ gibi menfi ifadelerden pek çoğunun hissî olduğu ve bugünün araştırmacılarınınca yanlış bulunduğu görülmektedir.

1960'lardan itibaren Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişteki kopukluk ve sürekllilik, Osmanlı toprak düzeni, ATÜT ve Osmanlı Türk modernleşmesinin mahiyeti konularında önemli araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Bernard Lewis'in ilk olarak 1961'de basılan *The Emergency of Modern Turkey*'i araştırmacılarca çoğunlukla referans gösterilen eserlerin başında gelir. Eser Türk Tarih

23 Berker, *a.g.e.*, s. 137.

24 Berker, *a.g.e.*, s. 164.

25 Berker, *a.g.e.*, s. 165.

26 Halide Edib, *Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1956. s. 72.

27 Halide Edib, *a.g.e.*, s. 77-79.

Kurumu tarafından erken sayılabilecek bir tarihte *Modern Türkiye'nin Doğuşu* adıyla tercüme edilmiştir. Lewis'in eserinde II. Abdülhamid dönemi eğitimini tartışırken kullandığı kaynaklar, Osman Nuri Ergin'in *Maarif Tarihi*, Ali Çankaya'nın *Mülkiyeliler* biyografisi ve İhsan Sungu'nun *Belleten*'deki bir yazısıdır. Yazar, bu konuyu detaylı işlememiştir. Ona göre eğitim reformunun başındaki isim Said Paşa'dır ve "eğitim reformu, bütün diğer gelişmelerin esas ön şartıdır. Abdülhamit rejimi ilk ve en büyük çabalarını bu alanda göstermiştir."²⁸ Lewis'e göre, II. Abdülhamid döneminin en göz alıcı başarısı, hem okul hem de öğrenci sayısının önemli ölçüde artmasıdır. Lewis Mülkiye Mektebi'nin yenileşmesine ayrı bir önem atfeder. Zira devletin bürokratları buradan yetişecektir. Buradaki öğretmenlerden Mizancı Murad, Recaiî Ekrem, Abdurrahman Şeref'i zikreder ve bunların yüksek nüfuzuna değinir. Bununla birlikte Harbiye'nin kazandığı öneme de dikkat çeker. Üniversitenin 1900'de yeniden açılmasını hayli önemser ve buna "Müslüman dünyasında ilk modern Üniversite" der. Galatasaray Lisesi'ne, ders programlarına, personel ve öğrenci profilindeki değişikliğe değinerek, okulun gitgide egemen sınıfların -başkent'in toprak sahibi, asker ve memur aileleri- çocukları için gittikçe gözde hale gelen bir eğitim yeri²⁹ olduğuna değinip II. Abdülhamid dönemi eğitimini bitirir. Lewis'in de Osmanlı Türk modernleşmesinin temel dinamiklerinden biri olan eğitiminin 1876-1908 arasındaki karakterine ve niteliğine yeterli yeri ayırdığı söylenemez.

II. Abdülhamid dönemi tarihi ve siyaseti konusunda kronolojik tarih yazımı bakımından öncü isimlerden biri olan Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* külliyyatının 8. cildini *Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*³⁰ olarak adlandırmış ve II. Abdülhamid dönemini incelemiştir. Karal, dönemi büyük oranda siyasî açıdan incelemesine karşın, diğer bazı konulara da yer verir. Bunlardan biri de II. Abdülhamid dönemi eğitimidir.³¹ Karal, Abdülhamid dönemi eğitimini yazarken, Hakkı Tarık Us'un, *Meclis-i Mebusan*, Ali Vehbi Bey'in *Abdülhamid'in Siyasi Hatıratı*; Atf Hüseyin Bey'in *Defterleri*,³² *Said Pa-*

28 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Metin Kıratlı (çev.), Ankara: TTK Yay., 2000, s. 179. (Yabancı dilde ilk bs. 1961).

29 Lewis, *a.g.e.*, s. 1179-81'den özet.

30 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*, Ankara: TTK Yayınları, 5. bs., 2000. (İlk bs. 1962).

31 Karal, *a.g.e.*, s. 375-414.

32 Atf Hüseyin Bey, II. Abdülhamid'in sürgün günlerindeki hususî doktorudur. Yaklaşık on yılı muhtevî günlükleri Metin Hülagü tarafından yayımlanmıştır. II. Abdülhamid hakkında en güvenilir hatıratlardan biri olarak kabul edilir. Söz konusu eserde eğitim konusuna neredeyse hiç değinilmemiştir. Bkz. *Atf Hüseyin Bey, Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, Metin Hülagü (haz.), İstanbul: Pan Yay., 2003. Hülagü, Karal'ın günlükleri kullandığını ancak sayfa ve numaralama konusunda gereken intizamı göstermediği belirtir. Hülagü, *a.g.e.*, s. 5.

şa'nın Hatıraları, Hilmi Bayur'un *Kâmil Paşa'sı*, Mahmut Cevat'ın *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* ve Osman Nuri Ergin'in *Türk Maarif Tarihi* eserlerini kaynak göstermiştir.

Medrese dilinin Arapça olmasını eleştiren Karal, buraların, “skolastik usulle eğitim yaptığını, dimağı körleştirici [olduğunu] ve hayata dair işe yarayan hiçbir bilgi vermediğini, kendine güveni olmayan, faydasız ve dar görüşlü nesiller yetiştir[diğini]”³³ belirtir. Azınlık ve yabancı okulların zararlarından bahseder; genel Osmanlı eğitiminin hizmetlerinin, personelin, binanın ve araç-gerecin gerekenin çok altında olduğunu belirtir. Ona göre Abdülhamid

devrinin fikir cereyanlarına yabancı ve imparatorluğun gerçek selametinin eğitim ile olan ilgisini kavramış olmaktan uzak idi. Bu sebeple eğitim hakkında sağlam ve açık fikirleri yoktur. Memur ve politikacı yetiştirmek için kurduğu mülkiye mektebinden başka herhangi bir eğitim müessesesinin onun fikir ve teşebbüsüyle kurulmuş olduğunu göstermek güçtür. Devrinde meydana gelen eğitim müesseseleri bazı nazırlarının kendisine takdim ettikleri layihalar veya telkin ettikleri fikirlerin eseridir.³⁴

Karal, Abdülhamid döneminde açılan yeni okulları Ergin'den hareketle saydıktan sonra, Sait ve Mithat Paşaların eğitim görüşlerine de yer verir. Türkçenin resmî dil kabul edilmesi, sadeleşme tartışmaları ve bu konuda Abdülhamid'in Arapça taraftarlığını dile getirdikten sonra, onun Türkçenin güzelliğini kavrayamamış biri olduğunu belirtir. Dönemin temel eğitim meselesi olarak sadece dil tartışmalarına değinen Karal, başka eğitim gelişmelerini, sorunlarını dile getirmemiştir.

Türkiye'nin Batılılaşma ve modernleşme olgusunu ve 17. yüzyıldan başlayarak, iç ve dış dinamiklerin bu süreçteki rolüyle beraber değerlendiren önemli araştırmalardan biri Niyazi Berkes'in ilk önce 1964'te Kanada'da *The Development of Secularism in Turkey*, daha sonra da yazarın kendisinin Türkçeye çevirmesiyle -kitabı yeniden yazmasıyla da denilebilir- *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adıyla yayımlanan eseridir. Berkes II. Abdülhamid dönemi ve şahsiyeti konusunda yaptığı yorumlarla döneminde -sanki Abdülhamid müdafaacısı sanılarak- hayli tepki almıştır. Dolayısıyla onun konuyla ilgili verdiği bilgilerin önemi yadsınamaz.

Berkes, II. Abdülhamid döneminde eğitimin Tanzimat dönemine kıyasla hayli ilerlediğini, ancak bunun ilk ve ortaöğretimde olduğunu, yükseköğretimde bir gelişmenin olmadığını belirtir. Ona göre, ilk eğitimin dinsel ağırlığına karşın, ortaöğretimde bunun karşıtı bir durum ile karşılaşmıştır. Bu durum dönemin gençlerinde çatışıklıklar meydana getirmiştir. Bu çatışıklık, yükseköğre-

33 Karal, *a.g.e.* s. 376.

34 Karal, *a.g.e.*, s. 384-385.

timde daha sarsıcı ve sancılı olmuştur. Bu yüzden, rejime karşı ilk tepkiler Tıbbiye ve Harbiye'den gelmiş, ilk muhalefet öbekleri buralardan çıkmıştır. Bu okulların eksik tarafı, rejimin istediği ubudiyeti veremeyişi değil, öngörülemez etkileri olan, Fransızca, matematik, fizik, kimya, biyoloji, iktisat ve tarih gibi dersleri okutmasıdır. Bu derslerin her biri, öğrencilerde yeni ufuklar açıyor ve yavaş yavaş Abdülhamid rejiminin sonunu getiriyordu. Bu durum fark edildiğinde ise iş işten geçmiştir.³⁵

Berkes, Karal ve Lewis ile aynı zamanlarda ve benzer sorunları işlemesine karşın ve araştırmacılarca en az onlar kadar çok referans gösterilen Hilmi Ziya Ülken, önemli eseri *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde, II. Abdülhamid dönemi düşünce ve düşünürlerine geniş yer ayırmasına karşın, dönemin eğitimi, eğitimcileri ve eğitim kurumları hakkında müstakil olarak değerlendirme yapmamıştır.

b) II. Abdülhamid devri eğitimini kalıp yargıların ötesinde araştırma ve anlama çalışmaları

II. Abdülhamid dönemi eğitim konusuna değinen Tanzimat araştırmacılarından biri Roderic Davison'dur.³⁶ Konuyla ilgili makalesinin 1962'de yayımlanmasından ve birçok makaleye kaynak olmasından ötürü alanın öncülerinden sayılır. Ancak buradaki bulguları bugünün ölçülerinde hayli aşmıştır. Kendisi de dönemin eğitim olaylarını anlamak için yeterli biyografik, politik, kültürel ve istatistikî araştırmaların ve verilerin yetersizliğini belirtmiştir. Davison, Türk eğitim sisteminin Batılılaşmasında Abdülhamid döneminin önemi- ne değinmiş, bu süreçte özellikle yabancı okulların, özel okulların ve üniversitenin katkıları üzerinde durmuştur. Askerî okulların ve azınlık okullarının Osmanlı devlet ve toplumundaki zihniyet ve hayat biçimi değişikliğinin kaynaklarından biri olduğunu savunmuştur.

Faik Reşit Unat, Türk eğitim tarihinde öncü araştırmalardan biri olarak görülen incelemesinde,³⁷ eğitim tarihini iktidarları ve tarihsel kronolojiyi takip ederek incelemek yerine her yeni kurumu merkeze alarak tahlil etmiştir. Örneğin medreselerin Tanzimat öncesi ve sonrası dönemlerini, farklı siyasî dönem-

35 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: YKY, 2002, s. 367-68'den özet.

36 "Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (haz.) Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara: Phonix Yay., 2006, s. 463-476; makalenin orijinal adı ve adresi: "Westernized Education in Ottoman Turkey", *The Middle East Journal*, Summer 1962, s. 289-301. Bu makalenin tercümesi daha sonra *Belleten*'de de yayımlanmıştır.

37 Unat, *a.g.e.*

lerdeki gelişmeleri dikkate alarak inceler. Aynı metot, idadîler, rüşdiyeler, sıbyan ve ibtidai okullar ve meslek okulları için de uygulanmıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamid dönemi eğitim hareketleri bir bütün olarak ele alınmış değildir. Farklı eğitim kurumlarının II. Abdülhamid dönemi görünümüne bakıldığında ise Unat, bu dönemin baskıcı olduğuna kanaat getirir ve dönemin yeni araştırmalarla ortaya çıkan eğitim reform ve yeniliklerinden bahsetmez. Bu özelliğiyle Unat, erken Cumhuriyet dönemi resmî tarih öğretileri ve zihniyeti dışarıda olmayan, sözkonusu öğreti ve zihniyetin tahkim edilmesine katkı sağlamış biri olarak görülebilir. Bununla birlikte incelemesinde, döneme ilişkin birçok belge vermesi ve kendisine kadar olan birikimi değerlendirmesi bakımından eğitim tarihine önemli bir katkı sağlamıştır.

Bu katkıyı 1985'te yayımlanan *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*'nde görmek mümkündür. Sözkonusu yayında eğitim ayrı bir başlık altında on farklı yazıda genişçe incelenmiştir. II. Abdülhamid devri eğitimini müstakil inceleyen yazı olmamasına karşın hemen her yazıda döneme değinilmiştir. Ancak yazarların hemen tamamı ikincil kaynaklardan (birkaç tane birinci el kaynak var) yararlanmışlardır. İlhan Tekeli Tanzimat'tan Cumhuriyet'e eğitim sistemindeki değişimin³⁸ geniş bir panoramasını sunarken, daha çok II. Mahmud ve Tanzimat'ın ilk dönemlerini incelemiştir. II. Abdülhamid dönemi eğitimine iki sayfa ayıran yazar, burada eğitimin dönüştürücü gücünün önemine ve Avrupa kapitalizminin yaygınlaşması için bir altyapı hazırlığı olmasına değinir. Bu dönemdeki eğitim yaygınlaşmasını devletin bürokrat ve ticaret ihtiyacına bağlayan Tekeli, aynı zamanda yeni bir sınıfsal yapının oluşturulabilmesi için eğitime önem verildiğinin altını çizer.

Necdet Sakaoğlu bu ansiklopedideki yazısında bazı özgün kaynaklar kullanmıştır. II. Abdülhamid devri eğitiminde Sultan'dan çok Ahmed Midhat Efendi, Mithat Paşa, Safvet Paşa ve Münif Paşa'nın etki ve katkılarına dikkat çeker. 1876 Kanun-ı Esasisinde devletin temel görevlerinden birinin de eğitim olduğunu hatırlattıktan sonra, II. Abdülhamid'in "halkı kaba, cahil ve gelişmelere ayak uyduramaz gördüğünü, aydınlara güvenmediğini, millî kültürü kabul etmediğini, dinsel kültürü öngördüğünü, vatanperverliği reddettiğini" belirttiikten sonra, bu dönemde "akılcı ruhun unutulduğunu, bilinçsiz bir alafangalığın yaygınlaştığını"³⁹ iddia eder. Sakaoğlu ile Antel'in görüşleri arasında bir para-

38 İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yay., 1985, c. 2, s. 456-475; Tekeli'nin Osmanlı'da eğitim konusundaki derlemesi daha sonra kitaplaşmıştır. Bkz. İlhan Tekeli, Sevim Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: TTK Yay., 1991.

39 Necdet Sakaoğlu, "Eğitim Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yay., 1985, c. 2, s. 481.

lellik kurulabilir. Sakaoğlu bu konuyla ilgili benzer görüşlerini, eğitim tarihinin önemli kaynakları arasında sayılan kitabında⁴⁰ da geniş bir şekilde açıklamıştır.

Sözkonusu ansiklopedide, Cemil Koçak ve Uygur Kocabaşoğlu Osmanlı'da yabancı okulları incelerken, II. Abdülhamid dönemindeki duruma da değinmişlerdir. Kocabaşoğlu arşiv kaynaklarını kullanarak yaptığı araştırmasında Amerikan okullarının 1870 sonrasında nasıl hızla çoğaldığını tablolar ve sayısal veriler kullanarak göstermiştir.⁴¹ Hüseyin Hatemi'nin medreseleri konu alan yazısı ile Emre Dölen'in mühendishaneleri inceleyen yazılarında ise II. Abdülhamid devrine yönelik bilgiler bir iki satırla sınırlı kalmıştır.

II. Abdülhamid dönemi eğitimini yerli araştırmacılar içinde ilk defa doktora tezi olarak inceleyen Bayram Kodaman'dır. Eserin⁴² her ne kadar bazı eksikleri ve yetersizlikleri sözkonusuysa da yerli ve yabancı araştırmacılar için önemli kaynaklardan biri olma özelliğini hâlâ devam ettirdiği söylenebilir.⁴³ Türk eğitim tarihi ve Yakınçağ Türk tarihi içindeki öncülüğünü ve teklifi koruyan araştırma, II. Abdülhamid dönemi eğitimini arşiv kaynakları kullanarak inceler. Dönemin eğitimi sıbyan mektepleri, rüşdiyeler, idadiler, sayısal veriler, teşkilat, öğretmen ihtiyacı, malî kaynaklar vb. yönlerden incelenmiştir. Maarifteki gelişmeler sayısal verilerle açıklanmış ve bunlardan hareketle şu sonuca varılmıştır:

Bütün bu gelişmeler, aksaklıklarıyla beraber, daha sonra yapılacak maarif reformlarının temelini oluşturmuşlardır. Bunların yanında modern manada ilk merkezî maarif teşkilatı bu devirde kurulmuş ve günümüze kadar esasını muhafaza etmiştir. Maarif nezareti bünyesinde ibtidaî, rüşdiye ve idadî müdürlükleri tesis edilmiştir. Bu teşkilat sayesinde taşraya ilk, orta öğretim müesseseleri ve öğretmen okulları, bu dönemde götürülmüştür. Böylece Tanzimatçıların İstanbul'u hedef alan maarifçiliği terk edilmiştir. Yapılan yeni işlerin nitelik tarafına gelince: II. Abdülhamid dönemi maarifinin tenkit edilen tarafı şüphesiz nitelik yönüdür. Ancak bu tenkitler, yüksek öğretimdeki uygulamalara yöneliktir.⁴⁴

40 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2003.

41 Kocabaşoğlu'nun Osmanlı'da yabancı okullar konusunda geniş araştırmaları vardır. Özellikle Amerikan okulları ve misyonerleri konusunda alanının öncüsüdür. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara: İmge Yay., 2000.

42 Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Yay., 1981, (İlk bs. 1991).

43 Dönemin eğitimini bütün yönleri ve incelikleriyle bir bütünlük içinde bir kişinin incelemesinin imkânsızlığı göz önüne alındığında Kodaman'ın eksiklik ve yetersizlikleri çok görülecek, eleştirilecek bir durum değildir.

44 Kodaman, *a.g.e.*, 1991, s. 164.

Kodaman'a göre durum böyle de olsa, bazılarınca bu nitelik sorunu eğitimin diğer boyut ve kurumları için de sözkonusudur. Kodaman, eğitimin içeriği, ders programları, Batılılaşma ve modernleşme hareketleri karşısında alınan pozisyonlara, siyasî, sosyolojik ve felsefî akımların eğitime nüfuzu vb. konulara değinmemiştir. Bu sebeple dönemin eğitim meselesi farklı açılardan yeniden incelenmeye muhtaçtır.

Bu gereklilikten hareket eden Nuri Doğan, Şükrü Hanioglu danışmanlığında hazırladığı teziyle, II. Abdülhamid devri ders kitaplarını incelemiş ve böylece dönemin ideal ahlâk anlayışını ortaya koyarak, yetiştirmeyi arzuladığı insan ve vatandaş/tebaa tipini betimlemeye çalışmıştır. Doğan'a göre II. Abdülhamid, "kurduğu 'neo-patrimonyal' yönetim ve ders kitaplarına müdahale ile II. Meşrutiyet yöneticilerine kıyasla daha ılımlı bir yol izlemiştir. Bu durumu yadırgamamak gerekir. Çünkü II. Abdülhamid meşrutiyet yönetimine son verirken, siyasî rejimi yüzlerce yıllık geleneğine döndürmüştür. Yapılacak şey, eskiyi devam ettirmekten ibarettir."⁴⁵ Doğan, dönemin ders kitaplarında verilen ahlâk anlayışı ve bu doğrultuda oluşturulmak istenen ideal insan tipini de tezinin sonunda tasvir etmiştir.⁴⁶

Eğitim tarihçisi Yahya Akyüz II. Abdülhamid dönemi eğitimi hakkında birçok makale kaleme aldığı gibi, *Türk Eğitim Tarihi* ve diğer eserlerinde⁴⁷ de konuya geniş yer ayırmıştır. Her iki eserinde dönemi "Mutlakiyet Dönemi" olarak başlıkladığı Akyüz, detaylara inmesi de hemen her konuya kısaca değinir. *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*'nde Abdülhamid dönemi eğitiminde öğretmen yetiştirme ve öğretmenlerin toplumsal değişimdeki rollerine değinir. Öğretmenlerin sayısal durumu, yetiştirilme sorunları, hukukî statüleri, ekonomik sıkıntıları ve örgütlenme meseleleri incelenir. Ayrıca bu dönemde eğitimle ilgili meslekî yayınlar da incelenmiştir. Sürülen öğretmenler sözkonusu edilirken, belgelerden ve bazı hatıra metinlerinden yararlanılmıştır. Bu dönemde oluşmaya başlayan muhalefet hareketine katılan öğretmen-

45 Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul: Bağlam Yay., 1994, s. 163.

46 N. Doğan'a göre yetiştirilmek istenen ideal insan tipi şöyledir: "Öncelikle Allah'a ve ardından da padişaha kayıtsız şartsız itaat eden bir kimsedir. ... İdeal insanın bir diğer özelliği dindar olmasıdır. ... Dönemin insanı, Avrupa'nın ilim ve teknolojiadaki üstünlüğünü kabul ediyor. ... İdeal insanın bir diğer özelliği terbiyeli olmasıdır. Hayatı sever, doğrudur, yalan söylemez, itaatkârdır, isyan etmez. Kişinin milliyetinin önemi yoktur, kişinin değeri Allah'a itaatının derecesiyle ölçülür. Fakirlere yardım eder, cimrilik etmez, iyilik yapar, kötülüklerden kaçınır, dostluk hukukuna riayet eder, kanaatkârdır, başkalarının malında gözü yoktur, temizliğe önem verir, cehaletten kaçınır, çalışır, tembellik etmez, para kazanır ama tutumlu harcar, affedicî ve misafirperverdir, akrabayı sever, onlara iyiliklerde bulunur, hırstan kaçınır ama Allaha yolunda cihat eder." Doğan, *a.g.e.*, s. 163-4.

47 En başta gelen eseri için bkz. Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri*, Ankara: Doğan Basımevi, 1978, s. 52-63.

menler ve rolleri ile uzak mekânlara giden öğretmenlerin yenilikçi fikirlerini oralarda yaymaları üzerinde durulmuştur. Son olarak da daha önce belgeleriy-le birlikte yayınladığı yabancı okulların durumuna değinilmiştir. M. Emin Erişirgil'den hareketle, birçok olumsuzluk ve soruna rağmen öğretmenliğin ay-dınlar gözünde ideal bir meslek olduğu vurgusuna yer verilir. Akyüz, *Türk Eği-tim Tarihi*'nde konuyu didaktik bir üslupla anlatmış ve Mutlakiyet dönemi eği-timinin temel özelliklerini şöyle özetlemiştir:

Bu dönemde birçok meslek ve sanat okulu açılmış, özel eğitimde önemli geliş-meler olmuştur. Körler ve sağır okulu açılmıştır. Azınlık ve yabancı okullar ile özel okullarda büyük denetlenme sorunu vardır. Genel eğitim yaygınlaş-mıştır. Rüşdiye düzeyinde kızların eğitimi gelişmiş, rüşdiye ve idadilerin yay-gınlaşması hızlanmıştır. Eğitimin niteliğinde fazla gelişme olmamıştır. Döne-me özgü ideal insan tipi belirlenmiş ve onu yetiştirmeye gayret edilmiştir. Din ve ahlâk derslerinde artma vardır. Öğretmenliğin meslekleşmesine yönelik ge-lişmeler olmuştur. Ordunun eğitimi Alman subaylara verilmiştir. Eğitim ista-tistikleri yayımlanmaya başlanmıştır.⁴⁸

Türk Eğitim Tarihi'nde ilköğretim, ortaöğretim, meslekî ve teknik eğitim ile yükseköğretim alanındaki yenilik ve gelişmelerle sözkonusu dönemdeki ders-ler, disiplin, ödül ve cezalara ilişkin bilgiler verilmiştir. Özel öğretim, yabancı ve azınlık okullarının amaç, gayret, sayısal değerleri, etkileri, zararları ve prog-ramları hakkında farklı kaynaklardan hareketle bilgiler verilir. Akyüz, Atatürk de bu dönem okullarından yetişmiş bir Osmanlı paşası olduğu için onun fikir kaynaklarına, Namık Kemal'in etkilerine ve hocalarına da değinmiştir. Ayrıca dönemin belli başlı eğitimcilerinden, Münif Paşa, Sait Paşa, Ahmet Mithat Efendi ve Ahmet Rıza Bey'in Türk eğitim tarihindeki yeri üzerinde durulmuş-tur. Bu isimler, önemli eğitimciler olmakla birlikte, devletin üst düzey memur-larıdır. Akyüz, hem makalelerinde hem de her iki kitabında arşiv ve belge ağır-lıklı, yoruma dayalı, öğretici niteliği ön planda olan bir tarih yazımını tercih et-miştir. Konuyla ilgili araştırmaların yanında dönemin hatıra metinlerini de sık sık kullanmıştır.

1980'li yılların sonlarında Türkiye'de eğitim bilimleri tarihi araştırmaların-da önde gelen eserlerden biri olarak kabul edilen Hasan Ali Koçer'in araştırma-sında⁴⁹ II. Abdülhamid dönemi eğitimi, "nicelikçe yayılma, nitelikçe gerile-me"⁵⁰ yılları olarak ele alınır ve incelenir. Salnamelerin dışında birinci el kay-

48 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S. 2008*, Ankara: PegemA Yay., 2008, s. 225-263. (İlk bs., 1982).

49 Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MEB Yay., 1991, s. 164-168.

50 Koçer, *a.g.e.*, s. 164.

nak kullanmayan Koçer, dönemin eğitimini ikincil kaynaklardan hareketle yazmıştır. Eğitim istatistikleri genellikle Mahmut Cevat, Osman Ergin ve Unat'ın eserlerine dayandırılmıştır. Koçer, devrin tahlilini yaparken “esasen II. Abdülhamid tarihçiler tarafından müşterek bir hükümle henüz hükümlendirilmiş bir Padişah değildir” diyerek ihtiyatlı bir tavır içinde olmakla birlikte, “Tanzimat devri uygulamalarından vazgeçilmiş, Tanzimat tipi devlet adamlarına görev verilmemiş”⁵¹ diyerek dönemin eğitim uygulamalarını olumsuzlar. Onun bu hükmüne karşılık Georgeon, Abdülhamid'in “geleneksel olanı himaye ve iltimas, modern olanı ise yetkinlik ve liyakat”⁵² esasına dayalı olarak bir arada var ettiğini ileri sürer. Koçer, II. Abdülhamid dönemini bütünlüklü olarak değerlendirirken ‘basın ve sansür’e geniş bir yer ayırmıştır. Burada hükümetin ilmi ve tarihî olana musallat olduğunu iddia eder. Her ne kadar son cümlede Jön Türklerin faaliyetlerinin Abdülhamid döneminde açılan modern eğitim kurumları vasıtasıyla var olabildiğini belirtse de metnin veriler kısmı ile değerlendirme kısmı çelişmektedir.

Türkiye’de eğitim bilimleri ve eğitimcileri konularında geniş bilgiler veren kaynaklardan biri olan Binbaşıoğlu’nun eserinde⁵³ de II. Abdülhamid dönemi eğitimine belli bir yer ayrılır. Ancak yazar eğitimin temel karakteristiği, ideolojisi, özgün yönleri, siyasetle olan ilişkisi gibi konularda yorum yapmaz. Buradaki araştırmalar da tamamıyla ikincil kaynaklardan hareketle verilmiştir. Daha çok, bu dönemde önde gelen eğitimciler ve eserleri Nafi Atuf Kansu’da olduğu gibi, kabaca incelenmiştir. Burada, Aristokli Efendi, Süleyman Paşazâde, Musa Kazım, Ayşe Sıdika, Ziver Bey vd. önde gelen eğitimcilerin eğitim faaliyetleri ve eserleri incelenmiştir. Bu eser ve eğitim faaliyetlerine bakıldığında modern eğitim-öğretim usullerinin bu dönemde benimsenmeye başlandığı ve ilgili ilk eserlerin verildiği görülür.

Osmanlı Devleti’nin siyasî ve modernleşme tarihini yazanlardan Stanford Shaw⁵⁴ II. Abdülhamid devrini “Tanzimat’ın zirvesi, doruğu” olarak kabul etmiştir. Dönemin eğitimi hakkında fazla yorum yapmayan Shaw, modernleşmenin temel görünümülerinden birinin eğitim olduğuna dikkat çekmiş ve sayısal verileri tekrarlamıştır. İlber Ortaylı da, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*’nda II. Abdülhamid dönemi eğitimini, ne ayrı bir başlıkta ne de paragrafta

51 Koçer, *a.g.e.*, s. 165.

52 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Ali Bertkay (çev.), İstanbul: Homer Kitabevi, 2006, s. 510.

53 Cavit Binbaşıoğlu, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, Ankara: MEB Yay., 1995.

54 Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge: Cambridge Univ. Pres, c. 2, 1977, s. 249-251. (Pek güvenli sayılmayan Türkçe tercümesi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2 c., İstanbul: E Yay., 2006).

müstakil olarak yorumlar. 1876 sonrasını Tanzimat'ın devamı kabul ederek, "laik hukuk ve eğitimin" gelişme dönemi olarak inceler.⁵⁵

Osmanlı Türk modernleşmesinin son iki yüzyıllık görünümünü bir bütünlük içinde ele almaya çalışanlardan Zürcher, II. Abdülhamid dönemini incelerken, kısmen Georgeon'u, kısmen de Shaw'ı anımsatır şekilde "gerici istibdat ya da islahatların doruğu"⁵⁶ başlığını atmıştır. Açılan yeni okulların bürokrasinin personel ihtiyacını giderme amacıyla olduğunu belirtir. Aynı zamanda "buralardan çıkan yeni bürokrat ve subaylara istenilen sadakat anlayışının aşılana-madığına"⁵⁷ değinerek, yeni kuşakların Jön Türk hareketini başlatmaları konusuna geçmiştir.

c) Değişen paradigmalr: II. Abdülhamid devri eğitimini siyaset, ideoloji, sosyoloji ve kültür ekseninde inceleyen yeni araştırmalar

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yıldönümü kutlamaları vesilesiyle yayımlanan kapsamlı eserlerden biri olan *Osmanlı* ansiklopedisinde⁵⁸ II. Abdülhamid dönemi siyasî, sosyal ve kültürel olaylarına değinilmesine karşın başlı başına eğitim konusunu tartışan yazı bulunmamaktadır. Ancak Engin Deniz Akarlı, Bayram Kodaman başta olmak üzere bazı yazarlar makalelerinde kısmî olarak eğitime değinmişlerdir. Diğer dönemler de dahil olmak üzere eğitim, sözkonusu ansiklopedinin eksik bıraktığı alanlardan biridir.

Akarlı'nın *Osmanlı* ansiklopedisi içinde yer alan makalesi,⁵⁹ II. Abdülhamid'in 'kişisel' yönetiminin amaçlarını, sonuçlarını ve açmazlarını dört başlıkta toplar, bunlar içinde eğitime önemle değinir. Ona göre Sultan, Müslüman tebaayı aslı unsur saymış ve özellikle Müslümanların eğitim yoluyla desteğini

55 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yay., 2003, s. 171-200. (İlk bs., 1983); Ortaylı burada, dönemin diğer bütün eğitim sorunlarına kısa ama özgün yorumlar da getirmiştir.

56 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yay, 2002, s. 116. (İlk bs., 1993).

57 Zürcher, *a.g.e.*, s. 130.

58 *Osmanlı*, Kemal Çiçek (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999. Aynı ekip ve yayınevi tarafından 2002 yılında yayımlanan *Türkler* adlı geniş edisyonda da II. Abdülhamid döneminin siyaset, kültür ve İslâm birliği idealleri gibi konulara genişçe yer verilmesine karşın eğitim için müstakil bir yazı bulunmamaktadır. Ancak farklı vesilelerle bazı makalelerde yüzeysel de olsa dönemin eğitim gelişmelerine değinilmiştir. Bkz. *Türkler*, c. 13, 14, 15, Ankara: Yeni Türkiye Yay, 2002.

59 Engin Deniz Akarlı, "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı", *Osmanlı*, c. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 253-265; Akarlı'nın konuyla ilgili temel eseri "The Problems of External Pressures, Power, Struggles and Budgetary Deficit in Ottoman Politics Under Abdülhamid II, 1876-1909" adlı doktora tezidir (Princeton Üniversitesi, 1976).

kazanıp devleti daha yaygın bir toplumsal temele oturtmaya çalışmıştır. Akarlı dönemin eğitim yeniliklerini şöyle yorumlar:

Müslüman unsurun eğitimine önem verildi. İlk ve ortaöğretimin Anadolu'da, Arap vilâyetlerinde, Müslümanların yoğun olduğu Balkan kent ve kasabalarında yaygınlaşması için hatırı sayılır bir çaba gösterildi. İstanbul'da ve başka büyük kentlerde daha üst düzeyli okullar da açıldı, eskileri genişletildi. Ayrıca, Arap aşiret ve önderlerinin çocuklarının öğretmen ve yönetici olarak yetiştirilmesi için İstanbul'da parasız yatılı bir okul açıldı. Müslüman zenginlerin özel okullar açması özendirildi, desteklendi. Devlet okullarında belli bir dinî öğretimin yapılmasına büyük önem vermesine rağmen vakıflar sayesinde öteden beri daha özerk bir konumda olan medreseleri kendi haline terk etti. Hatta her fırsatta eski okulların yeni devlet okulları düzeni içine alınmasına baktı.⁶⁰

Akarlı, diğer pek çok araştırmacının aksine, II. Abdülhamid'i son derece realist ve cesur bir politikacı olarak niteler ve aldığı kararlarda ve uygulamalarında bu özelliğinin baskın olduğuna işaret eder.

Benjamin C. Fortna'nın eseri,⁶¹ II. Abdülhamid dönemi eğitimi anlamak için hayli yenilikler ve farklı bakış açıları getirmektedir. Abdülhamid dönemi eğitim sistemini birinci el kaynaklardan inceleyen çalışmanın temel konusu, din, devlet ve eğitim ilişkisinin sancılı modernleşme sürecindeki etkileşimlerini anlayabilmektir. Yazar alışılmışın dışında kaynaklar kullanmıştır: Öğrenci dilekçeleri, vilâyetlerden gelen eğitim raporları, günlükler, haritalar, ders kitapları, okul binaları ve mimari özellikleri, binalardaki süslemeler ve simgeler ile ahlâk kitapları bunların başında gelir. Yazar öncelikle II. Abdülhamid dönemi eğitimin, Batılılaşma ve modernleşme gibi süreçlerde geniş ölçüde önceden belirlenmiş rolüne dair varsayımların çoğunu aşamalı olarak sorgular. Ona göre, Osmanlı okulları Asya'nın çeşitli bölgelerindeki benzerleriyle, tıpkı Batı Avrupa ülkeleriyle olduğu gibi benzerlikler gösterir. Hepsinden önemlisi, Osmanlı eğitimi ile diğer çağdaş ülkelerin eğitim sistemleri arasında büyük benzerlikler bulunur. Bu tespit Karpat, Georgeon ve Deringil'de de aynı şekilde vardır.

Araştırmanın ana tezlerinden biri, "geç Osmanlı devletinin Batı tarzı eğitimi Osmanlı'nın ihtiyaçlarına uyarlamak suretiyle, kendi içinde çelişik de olsa eğitime devleti batı istilasına karşı koruma görevini vermiş olmasını konu edinmesidir".⁶² Temel tezlerden biri de son dönem Osmanlı aydınlarının ve yönetim politikasının "batıya rağmen, batıyla" modernleşme çelişkisidir. Şerif

60 Engin Deniz Akarlı, *a.g.m.*, s. 259.

61 Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, Pelin Sıral (çev.), İstanbul: İletişim Yay., 2005. (Kitabın İngilizce baskısı, *Imperial Classroom, Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* başlığı ile yayınlanmıştır (Oxford University Press, 2002).

62 Fortna, *a.g.e.*, s. 32.

Mardin'in "gelenek ile moderniteyi birleştirme" tezadı olarak bahsettiği olguya Fortna da katılır. Ona göre son dönem Osmanlı yönetiminde "eğitim, daha çok yerel gerçekliklerden bağımsız ve saptanmış rotasında ve mayasında bulunan işleyiş tarzıyla yürüyen haricî bir metot olarak görülmüştür. İthal eğitim anlayışlarının ve enstrümanlarının yerel geleneklerle bütünleşme süreçlerine nispeten daha az ilgi gösterilmiştir".⁶³ Eser, "eğitim alanında Osmanlı ve Cumhuriyet arasındaki devamlılığın genelde algılandığından daha güçlü olduğunu göstererek" tarihte süreklilik tezini vurgular.

Fortna'ya göre, II. Abdülhamid dönemi eğitimi, Batılı yeni okullar, yeni binalar, haritalar ve ders kitaplarının yeniden oluşturulmuş içerikleri ile yeni bir tarz oluşturma gayretindedir. Bu haliyle dönemin eğitimi büyük bir çıkmazın içindedir. Gelişmenin ancak eğitimle olacağı yönündeki inancın bu dönemde pekiştiği ve eğitime bütün sorunların çözümü noktasında "sıhrî bir misyon" biçildiği belirtilir. Eğitimin devlet ihtiyaçlarına hizmet etmekte kullanılacak olması da bir gerçektir. Ancak burada mesele "kimin eğitiminin hâkim olacağıdır".

II. Abdülhamid dönemi eğitim zihniyeti batılılaşma uğruna batılılaşmanın pasif bir taklitçisi olmak yerine, Osmanlı okullarının yerel icaplar doğrultusunda şekillenmesini istemiştir. Avrupalı ve laik olan materyallerin yerine Osmanlı ve İslâm geleneği ile uyumlu olanları getirmeyi istemiştir. Pek çok tarih araştırmasında geçen 'laik eğitim'i temin etmenin ötesinde, ortaya çıkan eğitim programı bu nedenle karmaşık bir Doğu-Batı sentezidir.⁶⁴

Abdülhamid'in eğitim politikası, amaçlarına ulaşabilmek için eğitimi her açıdan yeni baştan oluşturma yönündedir. İktidar, yerli ve yabancı etkisini daha dengeli bir temelde görmek için hesaplar yaparak rotasını geleceğe çevirmiştir. Fortna'ya göre, "Batı ile rekabet ve toplumsal dönüşümü sağlamak için gizil bir güç olarak görülen eğitim, aynı zamanda baskı yaratmak için de bir araç olabilmıştır. Yeni tarz eğitim kavramı her derdin ilacı olarak görülmüşse de, temel eğitsel gelişmeye ilham veren, Osmanlı-İslâm öğeleri ile yeni pedagojinin devletin pragmatik tavrıyla birleştirilmiştir." Yazara göre yeni rekabetçi tarz içinde Osmanlı eğitim politikası hem Osmanlı ve İslâm geleneğine hem de Batı modellerinin modernliğine dayanmıştır. Bu iki geleneği birleştirme süreci daha fazla anlaşılamayan bir karışım yaratarak her ikisini de başkalaştırmıştır.

Bu dönemde azınlıkların faaliyetlerinden ve yabancı okulların Müslümanlar üzerindeki etkilerinden dolayı yerli tepki mahsulü Mekteb-i Sultanîler açıl-

63 Fortna, *a.g.e.*, s. 15.

64 Fortna, *a.g.e.*, s. 164, 169.

65 Fortna, *a.g.e.*, s. 83.

mıştır. Ama yetersizlikler karşısında her ne olursa olsun “devletin geleceği adına eğitimin hayati önem taşıdığı düşüncesiyle çocuklardan eğitimi -habis yabancı eğitimini de olsa- esirgemek bir seçenek olarak düşünülmemiştir”.⁶⁵ Diğer devletlerin boğuştuıkları sorunlara göre Osmanlı'nın durumu çok daha vahimdir. Tehdit unsurları çok daha doğrudan, yabancı bankerler, amiraller, diplomatlar, arkeologlar ve hatta yerli ayrılıkçı devrimciler suretinde devlet içinde belirmiştir. Fortna'ya göre dönemin eğitimi, zamanlaması, iyimser ruhu, devlet güdümlü programı ve yeni yurttaş/tebaa yaratma gayretiyle çağdaşlarıyla uyum içindedir.

II. Abdülhamid dönemi eğitiminin önemli göstergelerinden olan idadîler ve sultanîler, sosyal mobilitenin ve ortak bir Osmanlı kimliği oluşturmanın aracı olarak görülmüştür. Yeni açılan okullarda öğrencinin hayatında dinin önemli bir yer etmesi istenmiştir. Açıkça İslâmî bir ruh taşıyan ‘ahlâk eğitiminin’ yeni okul müfredatındaki yeri büyüktür. Bunlara rağmen yeni okullardaki günlük yaşam alışkanlıklarına bakılacak olursa, “batının disiplin anlayışının çaresiz olarak benimsendiği ortaya çıkmaktadır”.⁶⁶

Fortna eserinde, özellikle okul binaları ve disiplin konularını işlemiştir. Sosyal mobilitenin ve ortak bir Osmanlı kimliğinin sağlayıcısı olarak görülen yeni okulların mimari yapılarında sözkonusu istek sinmiş gibidir. Binalar, “Fransız mimarisine dayandırılmış da olsa, Osmanlı ve İslâm öğelerinin vurgulanmasıyla inşa edilmişlerdir”. Benzer bir üslupla, yeni okulların eğitsel içeriği de Osmanlı'ya bağlılık düşüncesini ve günlük davranışta İslâmî bir doğruluk duygusunu aşılacak üzere tasarlanmıştır. Binalar ve öğrenci disiplini arasında önemli bir bağ sözkonusudur. Fortna'ya göre “dış görünüşler çoğunlukla aldatıcıdır. İdâdî okullarının Hamidiye devleti tarafından batılı istilaya karşı yerli bir tepki olarak inşa edildiği gerçeğiyle, dış görünüşlerini ve mimari biçimlerini Doğu ve Batı arasında varsayılan dikotominin bir işlevi olarak düşünmek öğretici olacaktır.”⁶⁷ Okullardaki coğrafya dersleri ve bu derslerde kullanılan haritalar, kitabın özgün yönlerindedir. Fortna'ya göre “devletin tebaasını eğitmek için kullandığı en önemli araçlardan biri haritalardır”. Avrupa'dan sipariş edilen haritaların temel amacı, öğrencilerin kendilerini İmparatorlukla özdeşleştirebilmelerini sağlamaktır. Bu haritalarda farklı din ve etnik unsurlardan oluşan İmparatorlukta “birlik ruhu izlenimi vermek için renklendirme ve merkezî bir coğrafi yoğunluk kullanılmıştır”. Ahlâk kitapları kısmında da, yeni okullarda okutulan kitaplar ve içerikleri incelenmiştir. Haritalarda olduğu gibi, ahlâk kitapları da, İmparatorluğun resmî aygıtıyla genç nüfus arasında pozitif kimlik yaratma gayesinde olan Hamidiye planını güçlendiren nitelikler taşımıştır.

66 Fortna, *a.g.e.*, s. 182.

67 Fortna, *a.g.e.*, s. 169.

Aslında ders kitapları ve sosyalleşme, II. Abdülhamid dönemi eğitiminin en ilginç ve çok daha farklı yönleriyle değerlendirilmesi gereken konuları arasındadır. 1994'te Şükrü Hanioğlu'nun danışmanlığında hazırlanan bir doktora tezinde⁶⁸ bu mesele ele alınmış ancak konu yüzeysel ve dar kaynaklardan hareketle işlenmiştir. Ders kitapları meselesi hem Benjamin Fortna'nın "Islamic Morality in Late Ottoman 'Secular' Schools" başlıklı uzun makalesine hem de Mehmet Ö. Alkan'ın doktora çalışmasına konu olmuştur. Alkan, *Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi* adlı tezinde, modernleşmenin görünümünü II. Abdülhamid dönemi ders kitapları üzerinden incelemiştir. Alkan, tezinin özetini 175 sayfalık geniş bir makale halinde yayımlamıştır ki bu yazı, II. Abdülhamid dönemi eğitim ve ideolojisine farklı bir yönden bakmaktadır.

Amerika'da 2001'de yayımlanan ve Türkçeye 2004'te tercüme edilen Kemal H. Karpat'ın eseri,⁶⁹ kimlik, inanç, gelenek ve modernleşme paradoksunu, ümmet ve cemaatten millet ve ulusa geçişi konu edinir. Türkiye'nin modernleşme sürecinde son derece hayati öneme sahip bu dönüşüm aşamasının en hızlı ve radikal gelişim dönemi Tanzimat sonları ile Cumhuriyet başları arasında tezahür etmiştir. Bu da yaklaşık olarak 1860'lardan 1930'lara kadar olan dönemi kapsar. Eserde, özellikle İmparatorluğun son dönemlerinde II. Abdülhamid'in dış siyasetinin devletin bütünlüğünü korumaya yönelik anlayışına, eğitim sisteminin yeniden biçimlendirilmesinde, saltanatın siyasî gücünü arttırmasına yer verilmiştir. Karpat, Padişahın son saltanat yıllarında ortaya çıkan değişmelerle birlikte, istibdata yönelik eylemlerin nasıl bir rejim değişikliğine ve hürriyet ölçümlerine kaynaklık ettiğini de geniş bir düşünsel çerçeve içinde incelemektedir. Feroz Ahmad bu eser hakkında şöyle der: "Osmanlı devletinin modern dünyaya dâhil olduğu 19. yüzyılda kapitalizmin imparatorluk üzerine etkilerini ve eğitimin modernleşmeye olan katkısını ele alan kitap, dönemin ekonomisi ve toplumunu temel alan birinci sınıf bir entelektüel tarih çalışmasıdır."⁷⁰

II. Abdülhamid dönemi eğitim konusuna, Karpat'ın *İslâm'ın Siyasallaşması*'nın dâhil edilmesindeki sebep, kitabın Osmanlı-Türk modernleşmesini büyük ölçüde II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerine odaklanarak ele alması ve hepsinden önemlisi bu sürece hareket, kalıcılık ve yaygınlık katan temel unsurun *eğitim* olduğunu savunmasıdır. Camiden ve dinî yapıdan çok okul yaptıran II. Abdülhamid dönemi eğitimi ele alınırken, dönemi iki bölüme ayırmak gerekmektedir. İlki 1890'lara kadar olan Sultanın daha serbest, hızlı ve dışa açık eğitim dönemi, diğeri de 1890'lardan 1908'e kadar olan dönemdir. Bu iki dönem arasında özellikle okullardaki dersler ve içerikleri, disiplin anlayışları açısından önemli farklar vardır.

68 Doğan, *a.g.e.*, 1994.

69 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 2005.

70 Kitabın arka kapak yazısından.

Karpat *İslâm'ın Siyasallaşması*'nda tarihî sürekliliği vurgular. F. Geogon, Selim Deringil ve E. Deniz Akarlı gibi o da II. Mahmud ile Mustafa Kemal arasında Sultan Abdülhamid'i önemli bir bağ ve aşama olarak kabul eder. Devletin merkezileşmesi, otorite, halkın eğitimi, iktidarın kullanılması ve dış ilişkiler konusunda II. Abdülhamid ve M. Kemal arasında zihniyet itibarıyla büyük bir benzeşim sözkonusudur. Bu konuyu Karpat iki liderin din adamlarına bakışlarındaki benzerliği örnek göstererek anlatır: Abdülhamid'e göre "dinî hiyerarşinin üst kademelerinde olanlar bile genellikle çağdaş dünyayı anlayacak düzeyde olmamakla kalmayıp, akla, bilime, mantığa ve ruhanî birliğe güvenme gibi kendi dinlerinin bünyesindeki mevcut erdemleri özümsemekten bile acizdiler. Atatürk'ün de Türkiye'deki din adamları hakkında aynı kanaate sahip olduğuna işaret etmek ilginç olabilir."⁷¹

II. Abdülhamid dönemi eğitiminin tartışıldığı önemli eserlerden birinin⁷² editörlüğünü yapan Karpat, burada da eğitimin modernleşme sürecindeki rolüne ve etkisine değinmiştir. Derleme esas olarak, Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki sürekliliği, özellikle Osmanlı ile Cumhuriyet dönemlerindeki kimlik sorununu, bunun yarattığı ortak paydaların geçirdiği değişimleri ele alan farklı görüşteki yazarların makalelerinden oluşmaktadır. Ancak eser içinde Mehmet Ö. Alkan'ın bir kitap hacmindeki makalesi⁷³ (doktora tezinin⁷⁴ kısaltılmış hali) II. Abdülhamid dönemi okullarında okutulan ders kitaplarını derinlemesine analiz etmektedir. Alkan'a göre Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde eğitime yüklenen modernleştirme misyonu şu formülü ortaya çıkarmıştır: "maarif + ulum + fünun = terakki + temeddün."⁷⁵ Alkan'a göre, Tanzimat döneminde Osmanlıcılık, II. Abdülhamid döneminde İslâmcılık, II. Meşrutiyet döneminde de ulusçuluk ideolojisi eğitim aracılığı ile aktarılmıştır. Tanzimat sonrasında üç meslek grubu, *öğretmenler, hekimler ve mühendisler modernleşme militanı* haline gelmişler ve Cumhuriyet'in de yönetici elit ve aydın tabakasını oluşturmuşlardır.⁷⁶ Eğitim, siyasal birliğin, toplumsal uyum ve devlete yönelik sadakatin sağlanmasında bir "ideolojik aygıt", endoktrinasyon aracı olarak kullanılmıştır. İktidarlar kendilerine yönelik bağlı-

71 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 332. Bu alıntıda ki ifadelere çok benzeyen söylemlerin Selim Deringil tarafından da dile getirildiği ileride görülecektir.

72 *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Kemal H. Karpat (der), Sönmez Taner (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2. bs., 2005, 437 s.

73 Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk, Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Kemal H. Karpat (der.), Sönmez Taner (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2. bs, 2005, s. 73-242.

74 Mehmet Ö. Alkan, *Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi*, Doktora tezi, İstanbul 1996.

75 Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e ...", s. 92.

76 Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e ...", s. 77.

ğın sağlanabilmesi için dinsel/geleneksel değerlerden yararlanmışlardır. Bu-nu dinî sembol ve ritüelleri eğitim sırasında bolca kullanmalarından anlamak mümkündür.

Ders kitapları, okul binaları, okulda belli zaman ve mekanlarda eğitim ritü-elleri, (*Padişahım çok yaşa!*, padişahın doğum, tahta çıkış yıl dönümlerini kut-lama) ile sisteme bende kullar yetiştirmek için özel bir çocuk tipi tasavvur edil-miştir. Özellikle II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemi ders kitaplarında or-taya çıkan vurgular yeni bir birey tipini tarif etmektedir. II. Meşrutiyet döne-minde *nationalité* mahsulü ithal kavramlar (vatan, millet, devlet, anayasa, meclis, meşrutiyet, meşveret, intihab (seçim), yasa, mahkeme) okul ders kitap-larında ve dönemin süreli yayınlarında yüceltilmiştir.

II. Abdülhamid'in kişiliği, dönemi, siyaseti vb. konularında sayısız kitap ya-zılmasına karşın özellikle evsafı bir biyografisinden söz etmek güçtür. Son dö-nemlere kadar farklı kanatlardan partizanca üretilen söylemlerden müteşekkıl kitaplar onu ve dönemini anlamada asla kâfi değildir. Her ne kadar Batılı ve or-yantalist zihniyetin önde gelen temsilcilerinden olsa da François Georgeon'un *Sultan Abdülhamid*⁷⁷ biyografisi oldukça başarılı, detaylı, akıcı, yoğun, edebî bir üslupla kaleme alınmış, güvenilir bir araştırma olarak görülebilir. George-on, biyografisini büyük ölçüde siyaset ağırlıklı örmüştür. Her ne kadar siyaset ağırlıklı olsa da Abdülhamid dönemi eğitim konusu baştan sona kendini his-settirir. Sultanın bütün icraatlarının ardında duran önemli etmenin bir yönü-yle eğitim olduğunu görmek pek güç değildir. Eserde, 'maarif alanındaki ilerle-meler' başlığı altında geniş bir değerlendirme yapılır.

Georgeon, II. Abdülhamid'in eğitim düşüncesi konusunda hayli çağdaş ol-duğunu örnekler vererek açıklar. Ona göre Abdülhamid Avrupa'nın modern eğitimine karşı değildir. Ancak bu eğitimin içeriği İslâmî öğeler ile örülmeli, modern bilimle birlikte İslâm ahlâkı da verilmelidir. Yazara göre, Abdülhamid Avrupa'dan gelen her şeyi şüphe ile karşılamaktadır. Bir taraftan 'askerî fes giy-dirilmesine' karşı çıkan Şeyhülislâmı 'aptal' diye niteler, diğer taraftan Gregor-yen takvimin kullanılmasını, hatta Osmanlı dilinin öğrenilmesini kolaylaştıraca-k bir Latin alfabesine geçişi de kapsayan köklü ıslahatlar düşünmektedir. Sultan Hamid, Türkçenin kültür ve bilim dili olması yanında devlet dili olması hususunda da belirgin gayretler içine girmiş ve kararlar almıştır. Georgeon "maarifperver diye övgülere boğulan Abdülhamid'in camiden çok okul yaptırdığına kuşku yoktur" diyerek dönemin eğitim faaliyetlerini ön plana çıkarır. Sultan Hamid devrinin eğitimiyle birlikte toplumda öne çıkan diğer bir deği-şiklik gençliğin önemsenmesidir. Bu dönemde kadının durumu gelişir ve femi-

77 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Ali Berktaş (çev.), İstanbul: Homer Kitabevi, 2006, 544 s. (Yabancı dilde ilk bs., 2003).

nist hareketin doğuşu gerçekleşir. Ancak kent modernleşmesi cinsiyet ayrımını arttıracak ve bu ayrım daha görünür hale gelecektir. Eğitim hareketlerinin yan ürünleri olarak müsamereler, tiyatro ve denize girme gelişir, kadınlar için özel mekânlarda düzenlemelere gidilir. Bütün bunlar Abdülhamid dönemi girift modernleşme çabalarının görünümleridir.

Abdülhamid dönemi eğitim konusunun özgün hususlarından biri de Aşiret Mektepleridir. Georgeon bu okulların pür siyasî gaye ile devletin merkezîleşmesine yardım için kurulduğunu ama istenilen neticeyi vermediğini belirtir. Fransız oryantalisteye göre Abdülhamid din eğitiminde ilginç bir siyaset izlemiştir. Dindar Sultan aslında din adamlarına güvenmemiş, devletin din seçkinleri tarafından yönetilmesine kesinlikle karşı çıkmıştır. Ancak "II. Abdülhamid ulemayı takdir etmese de hatta onlardan kuşkulansa da onlara saygıda kusur etmemiştir".⁷⁸ Ulemayı siyaseten denetim altına almaya çalışmıştır. Çünkü şeyhülislâmlar siyasette hâlâ meşrulaştırıcı rolündedir, softalar da bazı siyasî olaylara tepki vermektedir. Bu yüzden medreselerin modernizasyonu konusunda Abdülhamid pek istekli ve ilerici olmamıştır.

II. Abdülhamid'in saltanatının onuncu yılından sonra İslâmî kökenli kavramlar ve sözcükler giderek ağırlaşan bir tonda ve sistemli biçimde kullanılmaya başlar. "Dönemin anahtar sözcüklerinden biri ahlâktır. Ahlâktan söz etmek, batılılaşmanın aşırılıklarını, yeni töreleri, kadının serbestleşmesini, alkol tüketimini, dinsel kurallara uyulmasını, her türlü sapkınlık biçimini, bunların hepsini bir arada mahkûm etmek anlamına gelir. Ama aynı zamanda dinin ahlâki içeriğini, toplumsal ahlâk yönünü, geleneksel değerlere saygıyı, vazife duygusunu, fazileti, yaşlılara ve yönetenlere gösterilmesi gereken itaati, iktidar adına ele geçirmeyi sağlar. Abdülhamid'in topluma dayatmaya çalıştığı tüm 'manevî ve ahlâki düzen' bu terimlerin ardında gizlidir."⁷⁹ Ancak hükümetten ruhsatı alınmış ders kitapları basılabilir. Abdülhamid devrinde, farklı düzeylerde ve dallarda eğitim kurumlarının ders kitapları ilk kez Osmanlıca basılır. En büyük padişah olarak Kanunî değil, Yavuz gösterilir. Bunun temel sebebi, Hilafeti getirmiş olmasıdır.⁸⁰ Yeni basılan kitaplarda 'itaat izleği' didik didik incelenir; yetişkinlere, yaşlılara, Halifeye ve onun buyruk ve otoritesini temsil edenlere itaat edilmesi istenir.

II. Abdülhamid dönemi devlet, siyaset, din ve eğitim konularını tamamıyla arşiv kaynaklarına dayanarak ve bu kaynakları son derece ilginç ve özenli bir şekilde inceleyerek kullanan araştırmacılardan biri de Selim Deringil'dir. Derin-

⁷⁸ Georgeon, *a.g.e.*, s. 161.

⁷⁹ Georgeon, *a.g.e.*, s. 228.

⁸⁰ Oysa, "Yavuz 'Halife' unvanını kullanmamış, sadece 'Hâdimü'l-Hazemeynü'-ş-Şerifeyn' gibi bir unvanla yetinmiştir." Ortaylı, *a.g.e.*, s. 178.

gil'in eseri⁸¹ de önce yabancı dilde yazılmış sonradan tercüme edilmiştir.⁸² II. Abdülhamid devrinde eğitimin yaygınlaştığına ve kitle eğitiminin ilköğretim düzeyine kadar yayıldığına değinen Deringil, bu dönemde eğitimden beklenenin “öteki imparatorluklarda olduğu gibi, itaatkâr ama aynı zamanda merkezin değerlerini kendisinininki olarak kabul edecek şekilde eğitilmiş bir nüfusun yaratılması”⁸³ olduğuna dikkat çeker. Osmanlı eğitim siyasasının 19. yüzyılın sonunda gittikçe daha da ağırlaşan modern devlet olma tehdidinin zorlaması neticesinde, devletin ideolojik meşruiyetini pekiştirmeye yönelik bir araç olarak görüldüğü savunulur. Bu amaca ulaşabilmek için tebaanın eğitilmesi şarttır. Eğitimin çağdaş dünya eğilimleriyle uyum halinde bir tebaa oluşturmaya ve böylece uyruk halklarını tedricen ‘uygarlaştırma’ya yönelik bir gayret olduğunu belirten Deringil, aynı zamanda merkezin değer sistemlerinin de bu sayede çevreye yayılmak istendiği görüşündedir. Bu görüşünü destekleyen önemli bir argümanın Osman Nuri Paşa'nın sözlerinde olduğunu gösterir: “Göçebe halkın âdet ve inançları ile tam bir çelişki içinde olan bir hükümet mekanizması oluşturmak akla aykırı olur. ... Ülkede modern eğitimin yayılması ve gelişmesi, ülkenin ihtiyaçları ve halkının âdet ve alışkanlıklarıyla uzlaşma yoluyla sağlanır.”⁸⁴

Modern çağın son Osmanlı sultanı sayılan II. Abdülhamid, devletin modernleşmesi için bütün simge ve sembolleri kullanmada hiçbir tereddüt göstermediği gibi, bunları içeriye ve dışarıya bir prestij unsuru olarak da sunmuştur. “Abdülhamid dışarıdan gelen gezginlere ve müsafirlere İstanbul'da yeni yapılmış temiz ve düzenli ‘vitrin okulları’ gezdiriyordu. Ayrıca, önde gelen yabancı kütüphanelere gönderilen fotoğraf albümlerinin önemli bir özelliği, küçük elleriyle diplomalarını kavramış kız çocuklarını gösteren fotoğraflar içermesiydi.”⁸⁵ Abdülhamid'in eğitim kurumlarını modernleşmenin bir gereği olarak değerlendiren Deringil, bunun aynı zamanda bir ideoloji aktarım mekanizmasına da dönüştüğünü söyler. Deringil de tıpkı F. Georgeon ve Deniz Akarlı'da olduğu gibi Osmanlı ve Cumhuriyet arasında zihniyet, devlet, siyaset ve

81 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908)*, Gül Çağalı Güven (çev.), İstanbul: YKY Yay., 2002. (Yabancı dilde ilk bs., *The Well-Protected Domain, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, London, 1998).

82 Yazarın II. Abdülhamid ve dönemi üzerine yazdığı makaleleri de ayrıca kitaplaştırmıştır: Selim Deringil, *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yay., 2007.

83 Goral Gluck, *Japan's Modern Myths*, Princeton, 1983'ten aktaran Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 2002, s. 102.

84 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 117.

85 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 115; bu albümlerden yayına hazırlanmış güzel bir örnek için bkz. *Sultan İkinci Abdülhamid Han Devri Osmanlı Mektepleri “Fotoğraf ve Planlar”*, Osman Doğan (haz.), İstanbul: Çamlıca Yay., 2007, XXII+346 s.

kültür bakımından sıkı bir bağın ve devamlılığın olduğu görüşündedir. Hatta II. Mahmut'tan Cevdet Paşa'ya, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e doğru uzanan ortak bir çizginin varlığından söz eder.⁸⁶

Buraya kadar, II. Abdülhamid devri eğitimi hakkında yapılmış yerli, yabancı, eski ve yakın dönemlerde hazırlanmış araştırmalara ve yorumlara değinildi. Bu araştırmaların alana katkıları sonuç bölümünde tartışılacaktır. Ancak şimdi, bu araştırmalardan hareketle şu sorulara cevap aranmalıdır: II. Abdülhamid dönemi eğitimine yeni bir bakış ve değerlendirmeler var mıdır? Varsa nelerdir? Bize göre vardır. Dolayısıyla bunların ne olduğuna kısaca bakmakta fayda görülmektedir.

d) II. Abdülhamid devri eğitiminin temel karakteristikleri

1876-1908 arası eğitimin temel karakteristiğinden kasıt, eğitime yüklenen misyon, eğitimden beklentiler, eğitimin amacı, eğitimde nitel ve nicel gelişmeler ile eğitimin din, siyaset, ideoloji ve kültür kutupları arasında nerede durduğunun tespiti.

Her şerden önce II. Abdülhamid dönemi “Tanzimat’ın doruğu” (ifade S. Shaw’a ait) ve “Tanzimat zihniyetine bir tepkidir” (ifade H. İnalcık’a ait). Dolayısıyla aslında burada Said Halim Paşa’nın Sultan Hamid hakkında verdiği bir hükmün ne kadar yerinde olduğu görülmektedir. Paşa der ki: “Sultan Hamid dünyaya gelmemiş olsaydı, çağdaşları bir başka Sultan Hamid’in meydana gelmesine sebep olacaktı.”⁸⁷ Bu hüküm, 1876-1908 arasında vuku bulan hadiselerde tarihin kişiler ekseninde değil, olaylar ve olgular doğrultusunda şekillendiğini gösterir. Dolayısıyla dönemin tarihinde Sultan Hamid’in mesuliyeti ve katkıları ancak hızla değişen dünya dengeleri ve şartları daha dikkatli incelenerek ortaya çıkarılabilir. Burada sadece eğitim konusunda II. Abdülhamid’in düşünce ve uygulamalarına yeni araştırmaların nasıl baktığına değinilecektir.

Konu üzerine olumlu ve olumsuz görüş beyan eden araştırmacıların mutabakat üzerinde olduğu konulardan biri şüphesiz eğitimin bu dönemde yaygınlaşmasıdır. Eğitimin devletin uzak yerlerine kadar yaygınlaşabilmesi için farklı tedbirlerin alındığı bilinmektedir. Bu dönemde II. Abdülhamid, eğitim adına farklı vergi kalemleri ihdas etmiştir. “Abdülhamid eğitim sahasında karşılaştığı kaynak problemini de, devletin kendi imkânları ile çözmeye çalışmıştı. Bu bakımdan *Maarif Hisse İanesi* önemli bir kurum olarak zikre değer. A’şar vergisine eklenen bir oran ile eğitim yatırımları finanse edilmeye çalışılırken ikinci bir

⁸⁶ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 182.

⁸⁷ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), İstanbul: İz Yay., 1998, 3. bs., s. 31.

kalem olarak yerel kaynakların maarif bütçesine aktarılması politikası gündeme gelmiştir.”⁸⁸ Bu yeni kaynaklar her ne kadar eğitim ihtiyaçları için yaratılmışsa da zamanla devletin diğer ihtiyaçları için de kullanılmış, cari bütçe harcamalarına transfer edilmiştir.

Tanzimat’ın eğitim anlayışı geleneksel yapı ve zihniyetten tam bir sapma göstermiştir. Bu sapma kısa zaman içinde iktidar ve ideolojiyi kökünden değiştirecek bir mahiyet kazanmıştır. Dolayısıyla geleneksel Osmanlı bürokrasi ve iktidarının aleyhine bir gelişme olarak görülmüş ve bundan tez zamanda ricat bir zaruret olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu sebeple II. Abdülhamid dönemi hem geleneği korumak hem de modernliği sağlamak, ıskalamamak gibi bir çelişki ile karşı karşıya kalmıştır. II. Abdülhamid dönemi eğitim sistemi, yeni kurumlarıyla geleneksel devlet ve toplum sisteminin yeniden ve fakat modern biçimde üretilmesi mücadelesi değildir. Bu durum “modernleşme olgusunun iç dinamikler üzerindeki etkisinin sonucudur. Oysa bunun yanında emperyalist denetimin kendini yeniden üretmesi⁸⁹ açısından da dikkat çekici gelişmeler sözkonusudur. ... Eğitim yoluyla propaganda ‘Düvel-i muazzamanın’ etki alanını genişletmede bulduğu en ideal yöntemdir.”⁹⁰ Bir siyaset bilimi araştırmacısı bu durumu benzer bir şekilde şöyle izah eder:

Tanzimat sonrası Osmanlı eğitim sisteminde göze çarpan temel özellik, devletin ideolojik olarak kendisini yeniden kurgularken geliştirdiği ideolojik meşruiyet zeminine göre bir eğitim ve buna göre yetişmiş bir insan modeli ihtiyacıdır. ... Genç Osmanlı eğitim tarihi bir anlamda toplumun yeniden üretilmesi mücadelesinin tarihidir. İster seküler ister İslâmi söyleme dayalı olsun toplumun ve bürokrasinin yeniden üretimi Müslim ve Gayr-i Müslim halklar arasında kültürel kıpırdanmalara yol açacaktır. Bu süreçte eğitim, bilgi, kültür ve değer aktarımının yanında ulusçu bir ideolojinin aktarımını da üstlenecektir. Bu sözkonusu süreç ilk olarak Rum-Ortodoks ve Ermeni⁹¹ milletleri arasında yaşanmıştır.⁹²

II. Abdülhamid siyasî hatıratında, toplumsal “inkışafın, harici tesirlerle ve tazyik neticesinde değil, içimizden gelerek, kendiliğinden”⁹³ olması gerektiğini

88 Selçuk Akşin Somel, “‘Vefatının 90. Yılında II. Abdülhamid ve Dönemi’ Sempozyumu Değerlendirmesi”, Abdülkerim Asılsoy (akt.), *Bülten*, BİSAV, Yıl 2008, sy. 68, s. 55.

89 Kapitalizmin kendine ortaklar bulması konusunda bkz. İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması, Batılama*, Ankara: Ant Yay.,1969, s. 26.

90 Namık Sinan Turan, “Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Eğitimin İdeolojik Dönüşümüne Dair Gözlemler”, *Folklor Edebiyat*, Ankara 2008, c. 14, sy. 55, s. 129.

91 Bu konuda ayrıca bkz. Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, *Tarih ve Toplum*, 2007, s. 5.

92 Turan, “Osmanlı Toplumunda Modernleşme”, s. 128.

93 Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, İstanbul: Dergâh Yay., 1999, s. 145.

söyler ve bunu sağlayacak mekanizmanın eğitim olduğunu belirtir. Halkın cehaletini kabul eder, ancak bu cehaletin başka milletlerden daha geri olmadığını belirtir. Okuma yazmanın yaygın olmadığından şikâyet eder, bunun sebeplerinden biri olarak da yazının zor olmasını ileri sürer ve ilginç şekilde bu zorluğu aşabilmek için “belki de Latin alfabesini kabul etmek yerinde olur. Her ne kadar bu harflerle, lisanımızdaki bazı sesleri vermek güçlüğü mevcut ise de, bunu ayarlamak şüphesiz kabil olabilir” diyerek aykırı bir öneri ileri sürer. Devamında da “Aklı başında hiç kimse öğrenmeye düşman olmaz. Ben de bütün dindaşlarıma iyi ve faydalı olan her yeniliği tanıtmak istiyorum. Fakat ifsat edici yeniliklerin aleyhinde son nefesime kadar mücadele edeceğim”⁹⁴ diyerek eğitim konusunda görüşlerini ortaya koyar. Bu bilgiler yeni olmamakla birlikte birçok araştırmacı tarafından kullanılmaya değer görülmeyen bir ayrıntıdır.

Gerek yetişme dönemi, gerekse hususî gayretleri ya da dâhiyane yönetim kabiliyeti sayesinde Abdülhamid daha tahta geçer geçmez hem devletin hem de tahtının bekası için eğitimin önemini kavramıştır. “Sultanî Modernleşme (ya da geleneksel modernleşme) olarak tanımlanabilecek bu dönemde Tanzimat modernleşmesinin aksine bürokrasi mekanizması değil, bizzat Sultanın kendisi dönemi biçimlendirmiştir.”⁹⁵ Bu kavrayış ve biçimlendirmede 1877-78 Rus Harbinin/hezimetinin de hayli etkili olduğu belirtilmektedir. Karpat durumu şöyle izah eder:

1878 hezimetini Osmanlı hükümetini Müslüman tebaasını modernleştirmek ve siyasî bilincinin seviyesini yükseltmek için eğitime dört elle sarılmaya itti. Sonuç olarak 1868 kanunu tarafından öngörülmüş olan eğitim sistemi daha sıkı bir şekilde uygulanmaya başlandı. İlkokulların ve esas itibarıyla Batıdaki benzerlerini örnek alan yüksek meslek okullarının sayısı hızla arttı. Osmanlı meslek okulları Rusya’dan çok sayıda öğrencinin İstanbul’a gelmesine sebep oldu. Gelenler bu okulları hem modern hem de ‘millî’ buldular. Osmanlı modernleşmesi Avrupa kökenli bir özellik göstermekteydi.⁹⁶

Elbette burada sözkonusu olan geleneksel eğitim değil, modern eğitimdi. “Abdülhamid modern eğitimin gücünü taktir etti ve aşağı sınıflara yayılmasına önyak oldu. Bunu hem tebaasını daha iyi kontrol edebilmek, hem de Osmanlı Devleti’ni Avrupa’ya karşı güçlendirecek ve bu arada hanedanın üstünlüğünü sağlayacak profesyonel bir elit tabaka yaratmak için yaptı.”⁹⁷ Realist Sultan her bakımdan maddî ilerlemeye taraftardır. Hedefine ulaşmak için son derece pragmatik kararlar almaktan çekinmeyerek, eğitim kurum ve personelinin bu

94 Sultan Abdülhamid, *a.g.e.*, s. 143.

95 Turan, “Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve”, s. 118.

96 Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması*, s. 540.

97 Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması*, s. 246.

doğrultuda kullanma eğilimi gütmüştür. Onun için modern eğitimin/okulun, sadece bilgi vermek değil, aynı zamanda Osmanlı toplumsal kimliğini yeniden üretmek ve biçimlendirmek gibi bir misyonu da vardı.

Bu misyonun niteliği ise hayli geniştir. Öncelikle devlete ve Sultana mutlak itaat başta gelmektedir. “Padişaha bağlılık vatan görevi sayılmış, eğitimden amaç saltanata bağlı insan yetiştirmek olmuştur.”⁹⁸ Doğu illerindeki Yezidilerin sadakatlerinin alınabilmesi için II. Abdülhamid döneminde bir dizi tedbir alınmıştı. Görevli “Ömer Vehbi Paşa Yezidi’lerin uzun vadeli sadakatlerini sağlamanın bir aracı olarak eğitimi kullanmak niyetindedir. Dini kabul etme merasiminin ertesi günü, İstanbul’a Yezidi köylerine altı cami ve yedi okulun yanı sıra hepsi İslâm’ı benimsemiş olan Şebekli köylerine de beş okul ile beş cami yaptırmak niyetinde olduğunu yazdı”.⁹⁹ Eğitimden beklenen aynı zamanda ‘sağlam’ inanç ve itikat sahibi insanlar yetiştirmektir. Halifenin İslâmî dayanışmayı ve hatta bağlılığı teşvik etmek için harcadığı en etkili ve yaygın çabalar okullara yöneltilmiştir. Çünkü “Halifenin inancı oydu ki, bireyin temel kimlikleri ve sadakatleri önce aile içinde ve sonra okullarda biçimlenir ve gelişir. Osmanlı padişahı öğrencilerde bir etik duygusu yaratmak ve kendi dinî kimliklerini geliştirmek isterdi ama onlarda başka din ve milliyetlere karşı bir düşmanlık veya nefret hissi aşılaktan çekinirdi.”¹⁰⁰ İmparatorluğun periferisinde açılan okullarda da benzer özellik görülmekteydi. Örneğin Yemen’deki ilköğretim okullarının amacı hakkında bir raporda şu ifadeler geçiyordu: “Bölgedeki ilköğretim okulları *Hanefî mezhebini güçlendirecek* ve padişaha karşı itaat duygusunu aşılacak bir niteliğe sahip olmalıdır.”¹⁰¹ Bu vazifeyi gerçekleştirmek de elbette bu okullarda görev alacak kimselere düşüyordu. Her öğretmenin öncelikli görevlerinden biri olarak “(*tashih-i akaid* ve *izale-i cehalet*) talebelerin inanç ve itikadını düzeltmek öngörülüyordu”.¹⁰² Bu isteklerin yerine getirilebilmesi için sıkı önlemler de alındı. Okullarda disipline her zamankinden daha fazla önem verildi. Okutulacak ders kitaplarının yazımında ve basımında özel önlemler alındı. İzinsiz ders kitabı basımı yasaklandı. Hepsinden önemlisi yeni yetişen neslin zararlı ideolojilerden korunmaları için alınan önlemlerden biri de yurtdışında eğitime izin verilmemesiydi. Ancak bu önlemlere rağmen hem yurtdışına kaçışlar önlenemedi, hem de dışarıdan kitap ve broşürlerin sızdırılmasına mani olunamadı. (Belki de bir danışıklı dövüş sözkonusuydu!).

98 Turan, “Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve” s. 123.

99 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 80; Bu konuda ayrıca bkz. Selim Deringil, *Simgeden Millete*, s. 141-217.

100 Karpaz, *İslâm’ın Siyasallaşması*, s. 427.

101 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 85.

102 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 103.

Abdülhamid döneminde eğitim yoluyla Müslüman bir orta sınıf yaratma gayretine girişildi ve bu kısmen başarılıydı. Bu sınıf artık kendi çıkarları ve siyasi vizyonu uğruna bütün eski geleneklere ve hükümet normlarına meydan okuyabiliyordu. Karpat, İslâm'ın siyasallaşması, modern ideolojilerin doğması ve gelişmesi, halk eğitiminin başlaması, basında modernleşme, Türklük/Türkçülükün gelişmesi, devletin merkezileşmesi, geleneksel devlet otoritesinin yeniden tesis edilmesi, sosyal disiplinin sağlanması ve Batı hayat tarzının ve zihniyetinin girişinde eğitimin etkin rolünü temel eserinin hemen her bölümüne yansıtmıştır. Ona göre II. Abdülhamid dönemi eğitiminin önemli yönlerinden biri “modern bir orta sınıf yaratmış olmasıdır”. Bunun yanında sınırlı bir Müslüman burjuvazi de kıpırdanmaya başlamıştır. Modern eğitim sisteminin yaygınlaşması, taşradaki orta ve alt sınıfların çocuklarına yukarıya doğru hareketlilik için bir kanal oluşturmuş ve aynı şekilde eski geleneksel düşünme biçimlerine bir meydan okumayı gündeme getirmiştir ki, bu şöyle bir sonuç ortaya koymuştur:

Modern eğitim sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî, toplumsal ve entelektüel tarihinde ve özellikle merkez ile taşra arasındaki felsefi mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Kırsal kesimin mülk sahibi gruplarına çocuklarını okutmak ve yükselmekte olan yeni seçkinler sınıfına girmelerine izin vermekle, modern eğitim bu gruplara daha yüksek bir toplumsal statü kazandırmıştır. Aynı zamanda hükümetin kendi felsefesini rüştiye ve idadilerdekilere aşlamak ve onların Padişah'a sadakatini sağlamak imkânını vermiştir. Ama ne yazık ki sonuç öngörülenden farklı olmuştur. Pek çok eksiklerine rağmen (özellikle iyi yetişmiş öğretmen kadrosunun yokluğu) sistem yine de akılcı felsefi mesajını yayabilmiş ve halkın kendi modernist amaçlarını ve Batılı dünya görüşünü paylaşmasını sağlayabilmiştir.¹⁰³

Burada bir hususu daha belirtmek önemlidir. II. Abdülhamid dönemi eğitimi yenilik ve reform çalışmaları yönüyle, *çağdaş imparatorluk ve devletlerle* paralel biçimde yürümüştür. Modernleşmede ataklarına Japonya, Rusya ve Osmanlı¹⁰⁴ hemen hemen aynı tarihlerde başlamışlardır. “Eğitimi standartlaştırma girişimlerinin, Rus ve Osmanlı imparatorluklarında yaklaşık aynı dönemlerde yapılmış olması ilginçtir. İlköğretim okulları hakkındaki Rus kanun ve yönetmelikleri 1864 tarihini taşırken, Osmanlı Maarif Nezareti 1857’de kurulmuş ve *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* 1869’da çıkarılmıştı. Her iki eğitim sisteminde de din merkezî bir role sahipti(r).”¹⁰⁵ Ruslar ve Osmanlılar arasında-

103 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 184.

104 Turan, “Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve”, s. 123.

105 Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read*, Princeton, 1985, s. 216’dan naklen Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 115. (Rusya ve Osmanlı eğitimindeki dinin rolü hakkında bkz. dp. 90-92).

daki bir diğer benzerlik, Türk olmayan ve Rus olmayan unsurlara, merkezin değer sistemini özümsetme çabalarıdır. Nasıl ki “Osmanlılar, Arap ileri gelenlerinin çocuklarına Aşiret Mekteplerinde Osmanlıcılığı aşılama çalıştırsa, Ruslar da Rus olmayan halkları, Ruslaştırmaya çalıştılar. Rus ve Osmanlı örneklerindeki bir başka benzerlik, okuryazarlık ve mevcut okullaşma oranlarının düşüklüğüydü.”¹⁰⁶ Benzer durum Japonya ile mukayese için de geçerlidir. Fortna,¹⁰⁷ Osmanlı modernleşme serüvenini eğitim üzerinden irdelerken aynı çağda diğer ülkelerin modernleşmeleriyle karşılaştırmalar yapmıştır. Buna göre Fransız, Rus, Japon ve Osmanlı devletleri arasında ulusal/emperyal eğitsel gelişimler son derece benzer özellikler gösterebilmektedir.¹⁰⁸ Okuryazarlık oranı, endüstrileşme ve sınıf bilinci gibi kritik konulardaki büyük farklılıklara rağmen, ulusal eğitimi yaratmakta devlet yaklaşımlarının çarpıcı benzerliği örnek model ile uzak kopyalarıyla karşılaştırıldığında belirginleşmektedir. Osmanlı’da olduğu gibi, Rusya’da, Çin’de ve Japonya’da beklentilerin ve içeriğin dinle şekillenmesi bu dönemde devlet eğitiminin bir parçası olarak görülür. Batılı ülkeler, Rusya ve Uzakdoğu ülkelerinin modernleşme sorunları ile Osmanlı’nın modernleşme sorunları, nicelikleri ve mahiyetleri itibarıyla birbirinden hayli farklıdır. Osmanlı zayıf konumundan dolayı bu dönemde her an çift cephede çarpışmak zorundadır. Bir yandan çağdaşları gibi “modern çağın gereklerine” ulaşmak istemiş, diğer yandan çağdaşlarının yüzleşmek zorunda kalmadığı birtakım mücadelelerden -askerî, diplomatik, ekonomik, ideolojik ve kültürel- geçmesi gerekmiştir. Osmanlı ve Japonya’nın modernleşme karşısında aldıkları tavırlar ve benzer faaliyetleri Deringil şöyle yorumlar:

Geç Meiji dönemindeki Japon eğitim siyasalarının ana dürtüsü, ‘millî birliğe’ (kokumin) sadakati besleyecek bir ‘sivil ahlâk’ inşa etme çabasıydı.¹⁰⁹ Japon Konfüçyüsçülüğü ve Budizmi bağlamında tek başına ele alındığında, din, İslâm ya da Ortodoksluktan çok farklı bir anlama gelmekle birlikte, yurttaşlık için sadakat odağı olarak imparator kültü inşa etme çabası ile eğitimin bu süreçteki rolü, çarpıcı bazı benzerlikler gösterir.¹¹⁰

II. Abdülhamid dönemi eğitim modernleşmesinin özellikle Rus modernleşmesiyle benzeşmesinin gerisinde, 18. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya’da

106 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 116.

107 Fortna, *a.g.e.*, s. 72 vd.

108 Bu benzerliklerle birlikte Rus, Japon ve Osmanlı modernleşmelerinin çok ayrı tarihi, siyasi ve toplumsal farklılık ve sorunları vardır. Bu sorunlar ve farklar için Selçuk Esenbel’in konuyla ilgili çalışmalarına bakılabilir.

109 Goral Gluck, *Japan’s Modern Myths*, Princeton, 1983, s. 102-56, Bölüm V, ‘Civil Morality’den nakleden Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 116.

110 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 116.

hükümetin de desteğiyle ortaya çıkan Müslüman burjuvazinin eğitim ve kültür reformlarıyla tetiklediği Tatar modernleşme hareketi (usul-i cedid) vardır. Hareketin başında İsmail Gaspıralı yer aldı. Yeni okuma yazma öğretme sistemi ile insanlar 40 günde okumaya başlayabiliyordu. 1883'te Bahçesaray'da ilk modern okulu açmasından sonra bu tür modern okulların sayısı hızla arttı. Bu okulların hepsi, Müslümanlar tarafından finanse ediliyordu ve özü “modern uygarlık” fikirlerine açık çok daha liberal öğretmenler değiştirmektir. ... Böylece, yeni Müslüman kuşaklar, modern eğitime bir ilerleme ve kurtuluş aracı olarak bakmaya başladılar. ... Bu sistem Tatarları kısmen modernleştirdi ve batıya açtı. Modern eğitim, Tatarların İslâm bilincini uyandırdı ve İslâm'a seküler bir millî kimlik kavramını ve kültürel öz savunma aracı olarak yeni işlevler yükledi.”¹¹¹ Bu hareket başta Gaspıralı olmak üzere, diğer bazı Rusya kökenli Türk Müslüman aydınların farklı tür faaliyetleri ile Osmanlı üzerinde karşılık bulmuştur. Ancak arada hayati bir fark vardır: Bu da;

Devlet reformu ile toplum reformu arasındaki farktı. Osmanlı imparatorluğunda modernizasyon esas itibarıyla devleti güçlendirmeye yönelik bir dürtüydü. ‘Bu devlet nasıl yaşar’ veya ‘Bu devlet nasıl kurtulur’ sloganı bunu açıkça gösterir. Başlangıçta bu daha çok hâkim olan kurumları ve bürokratlarını, yani statü grubunu hedef almıştı. Rusya’da ise, aksine, Müslüman ıslahatçılar (Rus devleti gibi gördükleri) devleti modernleştirmek için değil, toprağa bağlılık, kültür, dil ve özelemler temeline dayanan kimliklerini yeniden tanımlamak suretiyle kendi toplumlarını canlandırmak için çareler aramaya başlamışlardır. Rus Müslümanlarının gözünde önce toplum (gelecekteki millet), sonra devlet geliyordu. Osmanlı devletinde ise tam tersi geçerliydi.¹¹²

Görüldüğü üzere bu fark, Rus ve Osmanlı devlet, aydın, Batılılaşma ve modernleşme zihniyet ve algılarının da taban tabana farklı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bazı eylemlerin ve zahirin benzemesi, mahiyetin de aynı olduğu anlamına gelmemektedir.

Dönemin eğitim zihniyetinde unsurlar arası birlikteliğin gerçekleştirilmesi istenen hedeflerin başında gelir. Bunun için etnisite ve dil farklılıkları fazla önemsenmemiş, din ve inanç birlikteliği vurgulanmıştır. Bu bağlamda yeni okullar da açılmıştır. Özellikle Müslüman kesimin özel okul açması teşvik edilmiştir. Uzak bölgelerdeki yerel aşiret önderleriyle iletişim kurabilmek ve onları devlete kazandırabilmek için Aşiret Mektepleri açılmıştır. Bu okul, II. Abdülhamid dönemi eğitim uygulamaları içinde özgün ve ilginç projelerden biridir.¹¹³ Önceleri İmparatorluk dâhilindeki Arap aşiretlerine mensup çocukların,

111 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 538.

112 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 562.

daha sonra da diğer aşiretlerin çocuklarının kabul edilmeye başlandığı, saraya bağlı özel bir eğitim öğretim kurumudur. İmparatorluğun bütünlüğünü bozmaya yönelik harici etkilerin artması neticesinde II. Abdülhamid bir önlem olarak, aşiret yapısının hâkim olduğu yerlerde, aşiret yapısıyla saray arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmek için böylesi bir eğitim kurumunun ortaya çıkmasını gerekli görmüştür. Mektebin kurulma sebeplerinden bir diğeri de *dinî*dir. II. Abdülhamid İslâm birliğini dikkate alan yeni bir yönetim biçimi oluşturmaya çalıştığından devlet içindeki Müslümanları bir arada tutabilmenin yollarından biri olarak İslâmî öğretilerin daha belirgin olmasını ve bunun bütün önde gelen yöneticilere verilmesini gerekli görmüştür. Gün geçtikçe ve modern devlet gerekliliklerinin artması ile coğrafi ve etnik farklılıklar devletten ayrılma belirtisi ve isteği göstermeye başlamıştır. Merkezî otoritenin yeniden tesis edilebilmesi için özellikle halk önderlerinin ve geleceğin yöneticilerinin yetiştirileceği özel bir okula ihtiyaç duyulmuştur.¹¹⁴ Mektebin bir diğer önemli fonksiyonunu da Alkan şöyle açıklar: Aşiret mektepleri “Osmanlı Devleti’nde sorun yaratan, başkaldıran, vergi vermeyen, aşiretlerin ‘yola getirilmesi’, ‘medenileştirilmesi’ için kurulmuş ve kullanılmıştır. Sonradan Kürt ve Arnavut çocukları da bu okullara kabul edilmişlerdir. Bir anlamda Aşiret çocuklarının İstanbul’da ‘rehin’ ya da onların hareketlerine karşı ‘koz’ olarak kullanılması da sözkonusudur. Mektebin programında ‘din ve dil’in önceliği belirgindir.”¹¹⁵

Öncelikle Arap ve Kürt aşiretlerinin önde gelenlerinin çocukları kabul edilmişse de daha sonra farklı unsurlardan da öğrenci kabul edilmiştir. Başlangıçta iki yıl süresi olan okul daha sonra beş yıla çıkarılmıştır. Şubat 1907’de basit bir gerekçe ile kapatılan okulun temel kapatılma sebebi, görevini ve misyonunu artık yerine getiremez hale gelmesidir. Osman Ergin okul hakkında bilgi verirken,¹¹⁶ bu teşebbüsün boşa gittiğini ve umulan faydaları sağlamadığını belirtir. Bu görüşe, F. Georgeon, K. Karpat ve S. Deringil de katılır. Son zamanlara doğru, Aşiret Mektebi’nde okutulmak üzere özellikle Arap ve Kürt eşrafından çocukları istendiğinde, kabile ya da aşiretin önde gelenlerinin çocukları değil de âdet yerini bulsun kabilinden sıradan insanların çocukları gönderilmeye başlanmıştır.

Tanzimat *Mekteb-i Sultanî* adındaki yeni okullar ile *ittihâd-ı anâsır* politikasını resmî söylem olarak ortaya koymuştu. Tanzimat ricali Osmanlılık ide-

113 Konu üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Eugene L. Rogan, “Asiret Mektebi: Abdulhamid II’s School for Tribes (1892-1907)”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 28, No. 1 (Feb., 1996), pp. 83-107; Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti’nde Aşiret Mektebi*, İstanbul: Göçebe Yay., 1997.

114 Bayram Kodaman, “Aşiret Mekteb-i Hümayûnu”, *DİA*, İstanbul, 1993, c. 4, s. 9-11.

115 Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme” s. 123.

116 Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, c. 3-4, s. 1180-1188.

olojisini kullanarak farklı etnik köken ve inanca mensup Osmanlı halklarını bir üst kimlik altında birleştirmeye ve bu yolla milliyetçilik düşüncesinin etkisini en azından massetmeye çalışırken bunu endoktriner bir süreç olan eğitim aracılığıyla yapabileceğine inanıyordu. Bu nedenle daha önce büyük ölçüde cemaatlere bırakılmış olan eğitim devletin denetimine alınmaya çalışılıyor, ilk kez Müslüman ve gayrimüslim gençler aynı okul ve sınıflarda ders görmeye başlıyorlardı.¹¹⁷ Başlangıçta bu proje tutar gibi olduysa da kısa bir süre sonra milliyetçilik ve ulus devlet çağlayanının önünde durmak mümkün olmadı. Bulgar, Sırp, Yunan ve Arap milliyetçiliğinin genç önder isimleri Mekteb-i Sultanî öğrencileri arasından yetişti. Her ne kadar bu okullarda bir birlik unsuru olarak Osmanlıca/Türkçe ortak lisan olarak okutulduysa da sonradan beklenmedik neticeler görüldü. Ahmet Şakir Paşa, “dilsel birlik, millî birliğin temeli olduğundan eğitim dili olarak yalnızca *Türkçe*’nin kullanılmasını da savunmaktaydı. Bu ilke itaati gerçekleştirilmesi yanında Hıristiyan azınlıkların misyoner okullarıyla rekabet etme amacını da taşıyordu.”¹¹⁸ Türkçenin gayrimüslimler arasında yaygın olmasına karşı 19. yüzyılın sonlarında Ermenice ve Rumcaya karşı aşırı bir yoğunlaşma görülmüş ve bu konuda ısrarcı olunmuştur. “Türkçenin Ermeni ve Rum Cemaatlerinde bu denli yaygın bir biçimde konuşulduğu göz önüne alındığında Ermeni ve Rum milliyetçileri tarafından kendi dillerinin kullanımına yapılan vurgu, Osmanlı sistemine doğrudan bir meydan okumayı temsil ediyordu.”¹¹⁹ Bu karşı çıkış, önce Ermenilerin hızla örgütlenmelerini ve modernleşmelerini sağladı, ardından da ayrılıkçılık/bağımsızlık istem ve eylemlerini destekledi.

Misyoner, azınlık ve yabancı okulları II. Abdülhamid döneminin de önemli gerçekleri ve sorunları arasında yer alır.¹²⁰ Üstelik bu dönemde paradoksal biçimde okul sayılarında büyük bir artış gerçekleşmiştir. Osmanlı topraklarının en uzak ve kritik noktalarına varıncaya kadar varlık ve faaliyet alanlarını genişletmişlerdir. Örneğin 1890’da şu merkezlerde Ermenilere ait onlarca okul faaliyettedir: İstanbul, Bursa, Adapazarı, Afyon, İzmir, Konya, Kayseri, Yozgat, Sivas, Tokat, Merzifon, Adana, Tarsus, Antep, Harput, Çüngüş, Malatya, Palu, Bitlis, Mardin, Van... Bu okulların Osmanlı maarifine katkıları yok değildi. Ba-

117 Turan, “Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve ...”, s. 117.

118 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 102.

119 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 113; ayrıca bkz. Somel, *a.g.e.*, 2007.

120 Osmanlı İmparatorluğu’nda azınlık, yabancı ve misyoner okulları hakkında hatırı sayılır bir literatür mevcuttur. İlk etapta azınlık ve yabancı okulları ile ilgili çalışmalarıyla önde gelen isimler şöyle sıralanabilir: Osman Nuri Ergin, Nafi Atuf Kansu, Nurettin Polvan, Uygur Kocabaşoğlu, İlknur Polat Haydaroğlu, F. Reşit Unat, Hidayet Vahapoğlu, Necmettin Tozlu, Şamil Mutlu, Gülbadi Alan, Ayten Sezer, Yahya Akyüz, Erol Güngör, Erdal Açıkses, Süleyman Büyükkarcı, Kenan Okan, Necdet Sakaoğlu, İlber Ortaylı, Necdet Sevinç...

tı'ya açılan önemli kapılardan biri rolündeydiler, bir misyon okulu olmalarından dolayı rekabetçi bir ortam yaratıyorlardı. Müslüman ahali de daha iyi bir eğitim aldırarak çocuklarını buralara göndermekten geri duramıyordu.¹²¹ Ancak devlet ve toplum bünyesine verdiği tahribat, katkılarının yanında çok azdı. İdris Küçükömer, Uygur Kocabaşoğlu ve İlhan Tekeli'nin vurguladıkları gibi bu okullar aynı zamanda emperyalizmin ve kapitalizmin keşif kolu, öncü kuvveti vazifesindeydi. "Amerikan misyonierlerinin çalışmaları, Tük topraklarında eğitimli bir orta sınıf yaratmaya yönelikti. Abdülhamid rejiminin yaratmayı amaçladığı 'eğitimli orta sınıf' tek başına değil ama başat olarak Müslüman'dı. Misyonierlerin, Müslüman orta sınıflar arasında çok küçük bir başarıya ulaştığı da bir gerçektir."¹²² Misyonier okullarının arkalarındaki desteğin muazzam şekilde güçlü olması onların yayılmasının önündeki engelleri ortadan kaldırıyordu. Osmanlı Devleti de bu konuda acziyetini ifade eder hale gelmişti. Sırf bu okulların yayılmasının önüne geçebilmek, hiç olmazsa eğitim ve öğretimlerini denetleyebilmek amacıyla 1886'da *Milel-i Gayri Müslime ve Ecnebî Okulları Müfettişliği* kurulmuştur. Akşin'in tespitine göre aslında "II. Abdülhamid dönemi taşra maarif teşkilatının güçlendirilmesinin arkasındaki en önemli sebeplerden biri, Ermeni okullarını denetlemektir".¹²³ Bu denetlemenin sadece Ermeni okullarına yönelik olmadığı, diğer bütün misyonier ve azınlık okullarını ilgilendirdiği söylenebilir.

e) II. Abdülhamid dönemi eğitimi başarılı mıdır?

Abdülhamid döneminde modernleşmenin getirdiği çok boyutlu karmaşanın içinden çıkabilmek için eğitimin yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Devlet sosyal ve kültürel sahada yeni bir düzen kurmak için eğitimi kullanırken, eğitimin mahiyeti gereği, bir tarafı düzenlerken diğer taraftan açık vermek durumunda kaldı. Şöyle ki:

Tanzimat sonrası eğitim alanındaki atılımlar, okuma yazma öğretmenin ötesinde dönemin ideolojik yönelimlerini aktarmaya yönelik, kimlik kazandırma-ya amaçlamaktaydı. Devletin okullarındaki kimlik aktarımı, azınlıkların kurdukları okullarda ve daha ötede yabancı misyon okullarında da uluslara kim-

121 "Yabancı okullarda okumak, Tanzimat'tan sonra, Avrupalılık merakının uyanmasından değil, devletin modern laik eğitim kurumlarını gereken hızda yayamamasından ileri gelir." Ortaylı, *a.g.e.*, s. 193. Müslüman ahalinin yabancı okullar karşısındaki ibretamiz tutumları hakkında çarpıcı bir örnek için bkz. Hester Donaldson Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları Misyonierlik, Feminizm, Yabancı Okullar*, Ayşe Aksu (çev.), İstanbul: Dergâh Yay., 2008, özellikle s. 12-13 ve 145.

122 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 138.

123 Somel, "Osmanlı Ermenilerinde...", s. 11.

liklerin üretilmesine katkı şeklinde karşılık buldu. Osmanlı halkları eğitim yoluyla devletle bağlarını güçlendirmeye çalışırken bir yandan da milliyetçilik yüzyılının dünyayı saran etkileriyle karşılaştılar. Bu çok boyutlu bir karşılaşmaydı. Yalnızca siyasal boyutuyla değil, kapitalist sistemin yayılışı biçimiyle de kendisini gösteriyordu.¹²⁴

Devletin geleneksel yapısından, çağın yeni rüzgârının yönünden ve tabii ki, eğitimin mahiyetinden kaynaklanan bu paradoks sadece kimlik, dil ve bağımsızlık meselelerini körüklemekle kalmadı, daha pek çok meseleyi beraberinde getirdi. Abdülhamid “bir dizi yeni profesyonel okul açtı veya genişletti ve böylece bu okullar paradoksal bir şekilde yeni bir liberal aydınlar kuşağının eğitim yeri ve padişaha muhalefetin kaynağı oldu”.¹²⁵ Bu her ne yapılsa yapılsın önü alınamayan Jön Türk hareketi idi. 1900’lerden sonra sisteme yönelik diğer pek çok muhalefet odaklarını da uhdesine alan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde mücesssem hale gelen hareket, aynı zamanda devletin rejimini ve devlet-vatandaş ilişkilerini de sorgulamaya başlamıştı. Sanki Abdülhamid her ne yaparsa yapsın devletin dağılmasının önüne geçemeyeceği bir dünya meydana getirilmiş durumdaydı. Buradan hareketle dönemin eğitimini başarılı ve başarısız bulanlara yönelik olarak Fortna şöyle bir yorum yapar:

II. Abdülhamid’in eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrenciler 1908 Jön Türk hareketinde ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu’nun ardından Balkanlarda ve Ortadoğu’da kurulan ulus devletlerin oluşumunda aktif rol oynadılar. Bu paradoks Hamidiye eğitim çabalarının başarısızlıkla sonuçlandığını göstermek için kullanılır. Ancak başarılı mıydı, değil miydi, tartışmasını saptamak bu dönemin tarih yazımının çoğunluğunun içinden çıkamadığı bir çifte tuzığa düşmek olacaktır. Bana göre, Hamidiye döneminin eğitim çabaları bir girişim olmak açısından daha önemlidir.¹²⁶

Şimdi burada ilginç bir noktaya daha değinilerek farklı bir tartışmaya geçilebilir. II. Abdülhamid devletin mukadder akıbetini gör(e)memiş midir? Yoksa hazin akıbete yönelik bir takım sezgileri söz konusu mudur? Yukarıda vurgulanan ‘danişıklı dövüş’ kuşkusunun gerçeklik değeri nedir? Bu sorulara cevap vermeden evvel iki önemli alıntıya yer verilecek ve iki noktaya işaret edilecektir:

1.a. Türkçülük ve Türk milliyetçiliğinin kültürel, bilimsel ve siyasî olarak en kuvvetli biçimde bu dönemde ortaya çıktığı (çıkarıldığı) bilinen bir gerçektir. Türk adının ve Türkçenin saygı ile anılmaya başlanması ve özellikle basın ve edebiyat yardımı ile kültürel Türkçülüğün inkişafı bu döneme tesadüf eder. D.

124 Turan, “Osmanlı Toplumunda Modernleşme”, s. 132.

125 Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması*, s. 309.

126 Fortna, *a.g.e.*, s. 295.

Kushner Türk milliyetçiliğinin kökenlerinin II. Abdülhamid döneminde atıldığını iddia etmiş¹²⁷ ve bu tez bugün büyük oranda kabul görmüştür. **I.b.** Tanzimat'ın laik ve seküler zihniyetli yeni okullarının Osmanlı devlet ve toplumuna fayda getirmeyeceği düşünülerek bu yazının başından beri birtakım özellikleri anlatılan yepyeni bir eğitim sistemi oluşturulmuştur. Bu eğitim sistemi geleneksel modernleşmeyi sağlayacak bir tarz denemesi içinde olmuştur. **I.c.** Osmanlı ordusu özellikle Goltz Paşa ve Gazi Osman Paşa'nın rehberliğinde personel, eğitim ve teçhizat bakımından daha önceki dönemlerle kıyaslanmayacak ölçüde yenilenmiş ve modernleştirilmiştir.

İkinci önemli nokta şudur: II. Abdülhamid kurmuş olduğu hafiye sistemi, liyakat ve sadakat esasına müstenit nevi şahsına münhasır idari bürokratik yapısıyla Jöntürk hareketini engelleyemez miydi? Tarih felsefesinin bir münakaşa alanı gibi gözükünce bu soru, cevabı var gibidir. Şöyle ki: "Küçük başlıklar dışında ilginçtir ki, Jön Türk hareketi Saray tarafından jurnallerin (gizli ihbar ve raporlar) satışından elde edilen paralar ve bazı üyelerin devlette önemli makamlara getirilmek için yaptıkları şantajlarla finanse edilmiştir."¹²⁸ Bir diğer alıntı da şöyle:

Gerçek şudur ki, Sultan, özgürlüğü de, Türkleştirmeyi de kaçınılmaz olarak görmüş ve ister istemez bunun mücadelesini verenlere boyun eğmiştir. Saltanatının sonuna doğru, Abdülhamid etnik Türklerin kaderlerini iyileştirmeye karar vermiştir. Fethi Okyar'ın anılarına göre Abdülhamid, son zamanlarda ordudaki Türk subayların sayılarının azalmasından çok kaygılanmış, (Von der Goltz da kendisine aynı şeyi söylemişti) ve 'Türk milletinin bir üyesi olmaktan onur duyduğunu' ve 'Türklerin devletin aslı zümresi olduklarını' söylemiştir.¹²⁹

Son iki alıntıdan açıkça, ondan önceki üç maddeden de yorum yaparak anlaşılabilirliği gibi, II. Abdülhamid tahtında oturduğu devletin nasıl bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunun en başından beri farkındadır. Bu farkındalık onu, siyaset arenasında adeta bir 'diplomasi cambazı' yaparken, eğitim alanında da ayakları yere basan, bir sonraki nesli ve devleti kurtarabilecek bir reformcu kadro yetiştirmeye istekli bir zorunluluğa götürmüştür. Acaba Selim Derin-gil'i aşağıdaki yoruma sevk eden, II. Abdülhamid'in bilerek ve zorunlu olarak içinde bulunduğu bu farkındalık ve dünya siyaset ve medeniyet platformundaki sıkışmışlığı değil midir?

127 David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism*, London: Frank Cass, 1977, s. 97. Türk kavramının gelişimi hakkında bkz. Aydın Taneri, *Türk Kavramının Gelişmesi*, "Ne Mutlu Türküm Diyene", Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enst. Yay., 1983.

128 M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, New York, 1995, s. 214'ten akt. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 650.

129 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 104-5'ten akt. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 650.

Aslına bakılırsa, Bâb-ı Âli'nin altın yıldızlı odalarından, Ankara'daki derme çatma Meclis binasına doğrudan bir hat çizilebilir. Cevdet Paşa ve Mustafa Kemal, daha doğrusu Abdülhamid ve Mustafa Kemal, ortak pek çok yönleri olduğunu anlayabilirlerdi. 'Soyut olasılıklar alanına ilerleyen' ve 'buldukları anı aşip geleceğe kanat açan genç memurlar' Osmanlı entelektüel bağajlarından birçoğunu yanlarına almışlardır. İşin doğrusu, Ankara, Cevdet Paşa'nın 'Devlet-i Türkiye' önerisini almış, fakat dinsel kozayı bir kenara bırakmıştı. Aslında Cevdet Paşa'nın vizyonu tarihe dönüşecekti. Türkiye'yi yirminci yüzyıla taşıyan kuşak, ideolojik birikimlerini belli bir zihnin hammadde ortamında oluşturdu. Bu, Kemalist kadroların Abdülhamid'in okullarında özümledikleri ve sık sık onaylanan ders programından tümüyle farklı olan 'zımnî bilgi' idi. Tanzimat reformlarından itibaren iki dünyanın, yani Batı ve Doğu dünyalarının geçişi, dinin kendisini laik açıdan ifade edebildiği gibi, laik olanın dinsel motifler kullanabildiği bir toplum üretmişti. Kemalistler, bu uygarlıklar arası sentezin canlı örneği, tutan bir aşısıydı.¹³⁰

II. Abdülhamid dönemi eğitiminin neticede, hem Sultanın tahttan indirilmesine giden yolu açması, hem de devletin yıkılmasını getirmesi, ardından da yeni devletin kurulmasına imkân vermesi yönüyle Fortna'nın 'bir girişim olarak' kabul etmesinin ötesinde uzun planda, başarılı olduğuna hükmedilebilir. Çünkü "Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin kaderini tayin edecek olan liderler neslinin tümü büyük çapta II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında genişleyen eğitim kurumunun ürünüydü".¹³¹ Ayrıca İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi, "İmparatorluk genç Cumhuriyet'e parlamento, siyasal parti kadroları, basın gibi siyasal kurumları miras olarak bıraktı. Cumhuriyet'in tabipleri, fen adamları, hukukçu, tarihçi ve filologları son devrin Osmanlı aydın kadrolarından çıktı."¹³²

f) Genel değerlendirme ve sonuç

Bu derleme çalışmasında Cumhuriyet tarihi boyunca II. Abdülhamid dönemi eğitimi üzerine ciddiyle eğilen araştırmalar incelenmiştir. K. Karpat, B. Fortna, S. Deringil, E. Deniz Akarlı, M. Ö. Alkan ve F. Georgeon, II. Abdülhamid dönemi eğitimi üzerine yaptıkları araştırmalarda bu güne kadar bilinenlerin aksine önemli bilgiler vermişler ve yorumlarda bulunmuşlardır. Adı geçen araştırmacılar birçok noktada ulaştıkları bilgiler ve yaptıkları yorumlarda tevafuk içindedirler. II. Abdülhamid dönemi eğitiminin diğer 'çağdaş' ülkeler ile kıyaslandığında hiç de onlardan geri olmadığı belirtilir. Ancak Osmanlı'nın hususî durumundan dolayı eğitimin büyük bir handikap ve çıkmaz içinde olduğu vur-

130 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 182.

131 Kodaman, *a.g.e.*, s. 163-4; Deringil, *Simgeden Millete*, s. 266.

132 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 32.

gulanan hususların başında gelmektedir. Eğitim tabiatı gereği hem değişimin temel unsuru hem de muhafazakârlığın devamlılık sağlayıcısıdır. II. Abdülhamid dönemi bu iki hususu en yüksek düzeyde kullanmaya çalışmıştır. Eğitimden hem halkı ve devleti kurtaracak gizil bir güç beklenmiş hem de doğal olarak eğitimin getirdiği sonuçlara katlanılmak istenmemiştir. Çünkü eğitim sayesinde özellikle taşradan büyük şehirlere gelenler yeni bir muhalif ve aydın sınıf oluşturdu. Eğitimden temel beklentiler arasında modern bir Müslüman orta sınıf inşa etmek vardı. Bu yeni bir kimlik inşa modelidir. Milliyetçilik aynı zamanda bir orta sınıf ideolojisi olduğundan, yıkıcı tesirinin önünde de durulamamıştır. Bu da devletin bekası adına eğitimle yaratılan bir paradoks anlamına gelmiştir. Bu çelişki beklenen bir gelişme olmadığından 1890'lardan sonra önlemler alınmaya başlanmıştır. 'İstibdat' olarak şöhret bulan bu önlemler, sultanî modernleşmenin yıkıcı taraflarından kurtulmak adına getirilen sınırlamalardır.

Dönem üzerine eğilen bütün araştırmacılar II. Abdülhamid dönemi eğitimi başarı ya da başarısızlık noktasında değerlendirmenin hayli güç olduğunda birleşirler. Buna Şerif Mardin de katılır. Buna göre, II. Abdülhamid dönemi her yönüyle bir çıkmazın ve paradoksun içindedir. Yapılan her türlü islahat, yenilik, düzenleme sanki her halükarda devletin ve toplumun zararına olacak bir mahkûmiyet arz eder. Bu haliyle eğitim de baştan bir çıkmazın içinde gibidir. İslâmî pedagojik geleneğe sadık kalınarak, "modern" kayguları giderecek bir eğitim tarzı tedarik etmek için oldukça önemli 'yerel' girişimler/uyarlamalar olmuşsa da neticede bunlar, coğrafi dağınıklığın ve sayısal yetersizliğin kurbanı olmuşlardır. Abdülhamid dönemi eğitim araştırmacılarına göre, dönemin eğitim politikası müfredatta yapılan reformlara bakılacak olursa, özellikle 1890'lardan sonra, Tanzimat'tan devralınan laik eğitim zihniyetinden hatırı sayılır biçimde uzaklaşma göstermiştir. Ancak Sultan'ın sürekli modernleşmeci olduğu, Avrupa hayat tarzına karşı olmadığı, bizzat kendi yaşamıyla buna örnek olduğu da belirtilir. II. Abdülhamid'in eğitim politikası daha çok Batı'nın rekabetiyle başa çıkabilmek için Batılı pedagoji tekniklerinin ve teknik araç ve gereçlerin seçici biçimde ödünç alınması yönündedir. Sultanın eğitim politikasının hedefi zor zamanlarda devletine hizmet verebilecek yeteneğe ve siyasî sadakate sahip liyakat esasına dayalı olarak seçilmiş genç bir nesil yetiştirmektir. Ancak onun bu amacı garip bir biçimde devletin sonunu hazırlamıştır. II. Abdülhamid'in eğitim politikası, devlet kontrollü, yeni ve denenmemiş eğitimin aynı zamanda ne denli tehlikeli bir iş olduğunu göstermiştir. Eğitim aygıtı sıklıkla devletin hedeflerine ters sonuçlar yaratmıştır. İTC'nin ve Abdülhamid'e her yönüyle muhalif aydınların zuhuru bunun başında gelir. Yeni oluşumun sahip olduğu en iyi silah Abdülhamid okullarından almış oldukları eğitimidir. Birlikteliklerini ve mesajlarını da teftiş ve eğitim şebekeleri vasıtasıyla sağla-

mışlardır. II. Abdülhamid dönemi okullarının hedefi, İslâmî içerikli modern bir eğitim vermektir. Bu sayede Osmanlı'ya bağlılığı aşılacak mümkün olabilecektir. Okul, dinî içerik ve Batılı eğitim usulleri hep bu amaç için seferberdir. Buna rağmen, II. Abdülhamid dönemi eğitimini konu edinen yeni araştırmacıların ortak kanaati, bütün bu gayretlerin Sultanın hal'ini ve devletin sona ermesini hızlandıran faaliyetler olmasıdır.

Tablo 1: II. Abdülhamid devri eğitimi araştırmacılarının yer ve zamana göre tasnifi

	Araştırmalarını Türkiye'de Yapanlar		Başka Dillerde Araştırma Yapanlar
Erken dönem araştırmacılar (1960'lara kadar)	O. Nuri Ergin, N. Atuf Kansu, H. Âli Yücel, S. Celâl Antel, Aziz Berker, Y. Hikmet Bayur, Enver Ziya Karal, Halide Edib, Niyazi Berkes*		Bernard Lewis, Roderic Davison, Niyazi Berkes
Kalp yargıların ötesinde araştırmacılar ve eserler (1960-1990 arası)	Şerif Mardin, F. Reşit Unat, Necdet Sakaoğlu, Uygur Kocabaşoğlu, Bayram Kodaman, Yahya Akyüz, H. Ali Koçer, İlber Ortaylı, TCTA		Andreas M. Kazamias, Stanford Shaw, Joseph Szyliowicz, Erik Jan Zürcher.
Siyaset, ideoloji, sosyoloji ve kültür ekseninde inceleyen yeni araştırmalar (1990 sonrası)	Yurt içinde	Yurt dışında	François Georgeon, Benjamin C. Fortna
	N. Doğan, Mehmet Ö. Alkan, Selim Deringil, <i>Osmanlı, Türkler</i>	E. Deniz Akarlı, S. Akşin Somel, Kemal H. Karpat, M. Şükrü Hanioglu	

Tablo 1'de II. Abdülhamid dönemi eğitimini araştıranlar zamana, araştırmayı yaptığı yer ve konuyu ele alışına göre tasnif edilmektedir. Elbette bu tabloya çok daha farklı isimler dahil edilebilir. Ancak burada belirgin olanlara, önde gelen ve diğer araştırmacılar tarafından atıfta bulunulanlara yer verilmiştir. Tabloda yer alan isimlerin eserlerinin etkililik derecesini belirlemek elbette zordur. Ancak konuyla ilgili okumalarımızda 1960'lara kadar Türkiye'de yapılan araştırmalardan pek çoğunun II. Abdülhamid ve dönemini araştırmada hem kaynak kullanımı hem de varılan hükümler noktasında en azından tatmin edici sonuçlar vermedikleri görülmektedir. Bununla birlikte sözkonusu araştırmaların konuya ilişkin mebzul miktarda önyargı ürettikleri de söylenebilir.

* Niyazi Berkes'in araştırması *The Development of the Secularism in Turkey* adıyla ilk olarak 1964'te Kanada'da yayımlanmıştır. Ancak adı geçen eser, yazarı tarafından âdeta yeniden yazılarak 1973'te Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu sebeple Berkes'in eseri, hem Türkiye'de hem de diğer dillerde yapılanlar kısmına dahil edilmiştir.

Araştırma sonunda görülmüştür ki, II. Abdülhamid dönemi eğitimi geçmişten bugüne farklı kanatlardan araştırmacı tarafından değişik yöntem ve kaynaklarla incelenmiş ve birbirinden hayli farklı yorum ve sonuçlara ulaşılmıştır. Özellikle 1930'lardan başlayıp 1980'lere kadar, önde gelen bazı yerli sosyal bilim araştırmacılarınca yapılan araştırmaların sonucunda verilen hükümlerin II. Abdülhamid dönemi eğitimine yönelik kalıp yargılar ürettikleri ve sonradan gelenleri etkiledikleri görülmektedir. Konuyla ilgili araştırmalar bakımından, 1940'lı yılların başı ile 1960'lı yılların ilk yarısında bir yoğunlaşma sözkonusudur. Burada incelenen araştırmalar, II. Abdülhamid dönemi eğitimi genellikle eleştirmişler ve dönemi, her ne kadar nicelik artışı olsa da 'baskı', 'sansür' ve 'kalitesizlik'le tasvir ederek, olumlu sayılamayacak süreçler bütünü olarak görmüşlerdir. Ayrıca dönemi, 'tam bir kara cehalet', 'rücu' ve 'istibdat', yeni açılan okulları da 'ibtidaî müesseseler bütünü', 'hafiyelik', 'korku' ve 'tembellik yuvaları' olarak nitelemekten geri durmamışlardır. Bu haliyle, Nafi Atuf'la başlayan sert, aşırı ve çelişkili II. Abdülhamid eleştirisi, Hasan Âli, Aziz Berker, Celâl Antel, Osman Nuri, Hikmet Bayur, E. Ziya Karal ile devam etmiştir. İlginç bir biçimde adı geçen araştırmacıların söylem ve zihniyetleri birçok oryantalistin hükümleriyle tevafuk içindedir. Örneğin Engelhardt'ın¹³³ Tanzimat eğitimi hakkındaki görüşleri Sadrettin Celâl Antel, Hasan Âli Yücel, Aziz Berker ve E. Ziya Karal'da neredeyse aynı biçimde tekrar edilmiştir.

II. Abdülhamid dönemi eğitim ve modernleşmesine ilişkin 1960'larda yapılan bazı araştırmalar 1990'lardan sonra yapılacak olanlara öncülük etmiş görünümündedir. Her ne kadar hem kendilerinden önce hem de 1990'lardan sonra yapılan araştırmalardaki kadar kesin hükümler vermemiş olsalar da, bu zaman aralığında yapılan araştırmaların özellikle II. Abdülhamid dönemi eğitimi incelemede yeni bir bakış açısı getirdiği söylenebilir. Her şeyden önce 1960-1990'lar arasındaki araştırmacılar, II. Abdülhamid ve dönemine ideolojik bir tutumla ve monolitik bir yöntemle bakmamaktadır. Bu açılım, 1990'lardan sonra Karpaz, Hanioglu, S. Deringil, M. Ö. Alkan gibi araştırmacıların derinlikli ve nesnel yorumlarının gelmesine katkı sağlamıştır.

Elbette bunun niçin böyle olduğuna yönelik farklı yorumlar yapılabilir. Yeniye intibak uğruna tarihî ve kültürel mirası reddetme zihniyeti, aşırı Batıcı ve pozitivist bilimci yaklaşımla birleştiğinde 1960'lara kadar görülen teleolojik tarih yazımı ve zihniyetini ortaya çıkarmıştır. Resmî tarih yazımında özellikle 1980'lerden sonra farklı kanatlarda hızla gelişen Kemalizm ve Cumhuriyet eleştirilerinin etkili olduğu görülür. "Çok partili hayata geçişle birlikte ulusdevletin muhafazakâr/sağ restorasyon süreci devreye girmiş ve bu süreç 12 Ey-

133 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Ali Reşad (çev.), İstanbul: Kaknüs Yay., 1999, s. 457 vd.

lül darbesini takiben seksen sonrasında tahkim edilmiştir.”¹³⁴ Bu süreç doksanlı yılların başından itibaren sivil toplum ve demokrasi tartışmalarını da ziyadeleştirmiştir. Bunun akademik tarihçilikteki yankısı, bu araştırmanın ‘değişen paradigmlar’ başlığı altında ortaya çıkan sonuçları olmuştur. 1980 sonrası Kemalizm eleştirileriyle birlikte *Annales Okulu*’nun Türkiye’de etkin bir taraftar kitlesi bulmasıyla yeni bir tarih paradigmasının oluşması, II. Abdülhamid dönemi tarihçiliğinde bir değişimin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Netice olarak denilebilir ki: 1990’lardan sonra yayımlanmaya başlanan ve II. Abdülhamid dönemini farklı yönleriyle ciddiyetle inceleyen ve bu süreçte modernleşme ve değişimin temel dinamiği olan eğitimin rolüne geniş yer ayıran araştırmalara göre sözkonusu devrin eğitimi birincil kaynaklar kullanılarak farklı yönleriyle çok daha derinlikli araştırılmaya muhtaçtır. Bu, her şeyden önce modern Türkiye’nin kültür ve eğitim temellerini ve tecrübelerini anlamak için gereklidir.

Debates on Education and its Ideology during the Reign of the Hamidian Era

Mustafa GÜNDÜZ

Abstract

It is known that there are important roles of late Ottoman modernization movements in the establishment of modern Turkey. Among these movements, educational developments in the period of Abdulhamid II have a significant place. Great qualitative and quantitative changes have been occurred in the field of education in this time. Thence, a new page has opened in the fate of the state and society. Intellectual, bureaucratic and military staff that founded the new Republic has been trained in the newly opened schools in the period of Abdulhamid II. Lots of researches have been done so far from different perspectives on these schools and reforms. The researches that especially have been done in the recent 20-30 years have revealed new dimensions and paradigms differently from the past researches. In this paper, the findings of the researches that have been performed recently and at the past –especially performed abroad and translated to Turkish– were comparatively discussed.

Keywords: History of Turkish Education, Ottoman Turkish Modernization, Education, Tanzimat, Abdülhamid II Period, Ideology, Identity, Nationalism

¹³⁴ Nuray Mert, “Cumhuriyet Tarihini Yeniden Okumak”, *Doğu Batı*, 2009, s. 47, sy. 125.

II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar

Mustafa GÜNDÜZ

Özet

Modern Türkiye'nin kurulmasında son dönem Osmanlı modernleşme hareketlerinin önemli bir rolü olduğu bilinmektedir. Bu hareketler içinde II. Abdülhamid dönemi eğitim gelişmelerinin ayrı bir yeri vardır. Bu dönemde eğitim alanında nitelik ve nicelik olarak büyük bir değişim yaşanmıştır. Böylece devletin ve toplumun kaderinde yeni bir sayfa açılmıştır. Cumhuriyet'i kuran aydın, bürokrat ve asker kadroları II. Abdülhamid döneminde açılan yeni okullardan yetişmişlerdir. Bu okullara ve eğitim reformlarına yönelik geçmişten bugüne farklı bakış açılarından araştırmalar yapılmıştır. Özellikle son 20-30 sene içinde yapılan yeni araştırmalar daha önce yapılan araştırma ve yorumlara yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu araştırmada eskiden yapılan bazı araştırmalar ile yakın dönemde ve özellikle yurt dışında yapılan ve Türkçeye tercüme edilen araştırmaların bulguları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Eğitim Tarihi, Osmanlı Türk Modernleşmesi, Tanzimat, II. Abdülhamid Dönemi, Eğitim, İdeoloji, Kimlik, Milliyetçilik